

2. Bilder av och för Birgittasystrar

En avgränsad bildvärld

Nunnorna i Vadstena kloster levde inom ett i högsta grad fysiskt avgränsat område, som i alla nunnekloster. Nunneläktarens avskilda och originella placering mitt i klosterkyrkan kan till och med ses som en betoning av klausuren. Den gjorde dem på en gång avgränsade och upphöjda från omvärlden, samtidigt som den gav dem en central position både rent konkret och idémässigt. Läktarplaceringen gjorde nunnornas sång hörbar för alla i kyrkan, samtidigt som de var osynliga.¹⁴⁹ Att de inte kunde ses av utomstående betydde emellertid inte att de inte kunde se något. Ovan nämndes att de kunde rikta blicken mot altarna i både öster och väster, men även inom läktarens avgränsade område fanns en hel del att vila ögonen på. Heliga Birgittas restriktioner mot dekorativa utsmyckningar i kyrkan tillät visuell gestaltning anpassad till systrarnas andliga behov, precis som i andra nunnekloster. Frågan är i vilken mån vi kan återskapa något av hur den sedan flera århundraden försvunna nunneläktaren var utformad och inredd, och därigenom också försöka förstå bildernas syfte och hur de var tänkta att användas av systrarna.

Hur såg den bildvärld ut som nunnorna omgavs av på läktaren? I vilken mån var denna bildvärld specifikt utformad för dem, och i vilken mån var den gemensam med de andra kyrkobesökarna? Klosterregeln och nunnornas sedvanebok, *Lucidarium*,¹⁵⁰ ger viss information, medan bland annat avlatsbrev och bevarade föremål ger oss glimtar från deras forna bildvärld. Texterna i avlatsbreven talar ofta om vad man ska göra i vissa situationer och ger därför värdefull information om hur bilderna var tänkta att brukas. Många populära senmedeltida motiv var dessutom starkt förknippade med vissa andliga aktiviteter. En del av de andliga övningarna framgår även av bönböckerna. Ett sätt att komma nära nunnorna och deras bildsfär är därför att

¹⁴⁹ För ljudrekonstruktion se artikel av H. Autio, M. Barbagallo, C. Ask mfl "Historically based room acoustic analysis and auralization of a church in the 1470s", *Applied sciences* 11, February 2021.

¹⁵⁰ *Lucidarium* gavs ut av Gustaf Edvard Klemming redan på 1880-talet men ingen senare edition har ännu publicerats. Se *Heliga Birgittas Uppenbarelser, efter gamla handskrifter, utgifna af G.E. Klemming*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter 14:1–5, Stockholm 1857–1884, band 5 innehåller *Lucidarium* och gavs ut 1883–1884.

börja med att studera deras olika böcker. Böckerna var handskrivna och nästan uteslutande tillverkade i klostret av nunnorna själva. De bestod främst av bönböcker, liturgiska böcker och uppbyggelseläsning avsedda att brukas av nunnorna. Genom att undersöka handskrifterna kodikologiskt utifrån tillverkningsperspektivet i skriptoriet, är tanken att öka förståelsen av böckernas utformning och funktion. Därefter diskuteras bildinnehållet: Vad var det som nunnorna valde att framställa visuellt i sina bönböcker? Vilka motiv förekommer? Vid vilka textavsnitt placerades bilderna? Hur kan man tänka sig att de använde dessa bilder? I detta sammanhang är det inte bara de figurativa framställningarna som är relevanta att identifiera. Det är också värdefullt att ta i beaktande den ornamentik som de pryddes sina alster med. Ornamentiken vid en text kan ha en fördjupande och/eller associativ funktion för den bedjande/läsande. Detta bokbetraktelsesätt kan även tillämpas på de textila föremål som nunnorna tillverkade. En teknik- och materialundersökning av textilierna kan i likhet med den kodikologiska handskriftsundersökningen ge mer information än en enbart ikonografisk analys. På så vis kan det materiella ge information om det immateriella, dvs. om bruket av föremålen.

Miljön uppe på nunneläktaren var knappast bildfattig, men för den enskilda nunnan var kanske de bilder viktigast som hon hade närmast sig under tideböerna eller mässan, dvs. de som fanns i bönböckerna. En del av böckerna låg framför henne under tideböerna och andra bar hon med sig i processionerna. I processionerna kunde systrarna även bära med sig ljus, kors och relikvarier, dvs. föremål som de således flyttade mellan kyrkan, sakristian och klosterbyggnaderna. Enligt klosterregeln skulle nunneläktaren också vara utrustad med ett andaktsaltare på vilket en monstrans var uppställd.¹⁵¹ Där fanns också en Mariabild som bars med i en del av processionerna. Genom dessa föremål ökade bildframställningarna genast, och det fanns förmodligen mer. I det följande kapitlet diskuteras därför gestaltningen av nunnornas läktare som helhet, men med början i utformningen av de handskrifter som de själva tillverkade och använde.

Bokproduktionen i klostret

*Oc hwar een syster haffui siin psaltara ypnan fore sik, at ey warde maärkelikin willa ällir oliwdh j chorenom, Alla de systra som sionga j chorenom skul haffua siin öghon oc akt til notonar oc sangin oc til bökrena j hwilkom de sionga, thy at the skulu altidh sionga j bokomen oc enkannelika the wngo.*¹⁵²

Citatet ovan ur *Lucidarium*, sedvaneboken som kompletterade klosterregeln för systrarna, visar att de alla, och särskilt de unga, dvs. ovana/nya, förutsattes ha tillgång till böcker att sjunga och läsa ur, så att de inte gjorde störande ljud (*oliwdh*) i koret. Med tanke på att det under 1400-talet i stort sett hela tiden var fullt hus i klostret med sextio nunnor, innebär det att det måste ha varit gott om bönböcker att

¹⁵¹ *Revelationes Extra*. kap. 37. Lundén bd IV 1959 s 141.

¹⁵² Klemming 1883–84 s 65–66.

tillgå och att man behövde ha en kontinuerlig produktion. Idag finns det kvar ca 165 illuminerade Vadstenahandskrifter, varav merparten är från nunnornas konvent.¹⁵³

Böckerna var skapade utifrån användningsområde/funktion. En del var avsedda för enskilt bruk, andra för den gemensamma liturgin. Bland de illuminerade handskrifterna från Vadstenasystrarna finns drygt tjugo bevarade *Cantus sororum*, fyra psalterier, några så kallade *directorium chorii* samt cirka tjugo andra bön- och tideböcker.¹⁵⁴ Nunnornas psalterier och andra liturgiska böcker har ibland påkostade initialer i guld, silver och olika färger, men inga figurativa utsmyckningar.¹⁵⁵ De bönböcker som har försetts med miniaturer eller andra figurativa framställningar är inte de som innehåller systrarnas tidegärd, *Cantus sororum*, utan är andra varianter av bönböcker. Nunnornas bevarade andaktsböcker förvaras huvudsakligen på Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm (ingår i A-samlingen) och i Uppsala universitetsbibliotek (UUB, de ingår i C-samlingen).¹⁵⁶ Dessa böcker förvarades hos och brukades av nunnorna ända fram till stängningen 1595. Enstaka böcker följde även med några av de sista nunnorna till Gdansk 1596.¹⁵⁷ Till skillnad från brödernas ursprungligen mycket omfattande bibliotek hölls den mindre boksamlingen hos nunnorna troligen huvudsakligen intakt under reformationsårhundradet, eftersom nunnorna var kvar. 1557 drabbades klostret emellertid av ett inbrott, då sextiofyra böcker stals. Abbedissans klagoskrivelse till kungen anger inte explicit från vilken del av klostret böckerna blev stulna, men engagemanget för böckerna skulle kunna antyda att de var ur nunnornas samling. Att döma av det övriga stulna som listas kan böckerna emellertid lika gärna ha tagits från brödernas bibliotek.¹⁵⁸

Enligt Birgittas instruktioner hörde skrivarbetet/boktillverkningen till de dagliga arbetsrutinerna i klostret.¹⁵⁹ *Lucidarium* stadgar att "... the systra som kunno scriffua, gangin til at scriffua, Oc de som skulu owirläsa, gangin til at rätta bökir,"¹⁶⁰ Andra systrar som kan sy, brodera eller spränga¹⁶¹ går dagligen till sina arbetsuppgifter, var och en efter sin kompetens.¹⁶² Av nunnornas bokföring, som är bevarad

¹⁵³ Databasen *Illuminerade handskrifter i Sverige* omfattar 97 illuminerade handskrifter av Vadstenanunnorna medan 68 anses vara skrivna av bröderna. Det totala antalet Vadstenahandskrifter är över 300.

¹⁵⁴ *Directorium chorii* är enligt muntlig uppgift från musikvetaren docent Karin Strinnholm Lagergren en för Vadstena kloster unik boktyp som inte påträffats i andra sammanhang.

¹⁵⁵ Undantag är de med Vadstenadelar sammanbundna engelska 1200-talspsalterierna C 460 och C 465.

¹⁵⁶ Andra samlingar med fler än enstaka exemplar är Linköpings stifts- och länsbibliotek och Riksarkivet i Stockholm.

¹⁵⁷ Tre handskrifter finns nu i Tyskland: Staatsbibliothek zu Berlin, Preussiger Kulturbesitz, MS Germ. 726 folio, Theol. Lat. No. 71 8°, Giessen, Grossherzogl. Universitätsbibliothek MS 881 8°.

¹⁵⁸ Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 236, Silfverstolpe 1895 s XIII–XIV. Fredriksson 1996 och Walta 2014 har behandlat brödernas bibliotek, se Fredriksson 1996 och Walta, Ville, *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey*, University of Helsinki, Diss. Helsinki, 2014.

¹⁵⁹ *Regula Salvatoris* kap. 23. Lundén bd IV 1959 s 33.

¹⁶⁰ Klemming 1883–84 s 81.

¹⁶¹ Sprängning var en vanligt förekommande garnteknik.

¹⁶² "Oc hwarie enne systir skipis the garning oc ärffuode som hon är bätstz qwämmelik til, äpter

från 1500-talets mitt, framgår att man fortsatte köpa in skrivmaterial även när bröderna tvingats ut från klostret.¹⁶³ Det var en skrivartradition som upprätthölls av nunnorna, trots tryckkonstens stora expansion i samtiden.¹⁶⁴

De bröder som skrev diariet var sparsamma när det gäller kommentarer om systrarna, men en handfull av nunnorna uppmärksammas vid sitt frånfälle ha varit skickliga i skrivkonsten. En av de första som inträdde i orden och vars kompetens nämns i diariet är Ramborg Staffansdotter som avled på askonsdagen 1410. "Hon var skicklig i skrivkonsten och i annat som hörde till systrarnas tjänst,"¹⁶⁵ noterade diariets skrivare. Betydligt fler systrars bokliga kompetens är kända från decennierna kring sekelskiftet 1500. En av de mest produktiva var Christina Hansdotter (Brask) som inträdde 1459 och avled 1520. Diarieskrivaren noterade i hennes dödsnotis att hon hade "skrivit av ett flertal böcker",¹⁶⁶ ett faktum som de bevarade handskrifterna bekräftar. Hitintills har hennes handstil påträffats i nästan tjugotalet verk och det händer fortfarande att verkslistan utökas av nya fynd.

Boktillverkningen i klostret omtalas inte mycket mer i dokumenten än att man ska skriva och korrekturrätta böcker, som i citatet ovan. Att ledningen för klostret hade skrivkompetens var lika nödvändigt som självklart, men för att klara de sextio nunnornas bokliga behov krävdes naturligtvis att fler hade skrivkompetens. Citatet ur *Lucidarium* visar inte bara att några hade till uppgift att skriva/kopiera text. Uttryckligen sägs också att några skulle rätta de skrivna böckerna. En sådan funktion framstår i skriptoriesammanhang som något överordnad och krävde en viss erfarenhet. Även denna form av "översyn" på verksamheten kommenteras i diariet, men endast undantagsvis och då för brödernas vidkommande.¹⁶⁷ Korrekturläsningfunktionen måste rimligen ha praktiserats i båda konventen. En felskrivning i ett psalterium kunde lätt leda till felläsning, dvs. "oljud" i koret. Själva bokbindandet verkar det däremot som om man haft specialiserade bröder till att utföra. Med hjälp av en snurrutunna och draglåda i samtalsrummet (på gränsen mellan de båda konventen) kunde man enkelt skicka t.ex. böcker mellan konventen för bindning.

Den medeltida person som kunde läsa kunde inte med nödvändighet också skriva, det var två olika färdigheter, men uppenbarligen hade man något slags undervisning för systrarna inom klostret. Tillägget till klosterregeln påtalar att det skall finnas någon eller ett par äldre systrar som undervisar de yngre/nya systrarna i att sjunga och läsa.¹⁶⁸ Man kan också gissa att lärarinnan Ragnhild Toresdotter, som invigdes 1408 tillsammans med sin adept hertigdottern Ingeborg Gertsdotter av Holstein, kunde bistå klostret med undervisning av fler än den lilla 11-åriga flicka

abbatissa wilia." Klemming 1883–84 s 81.

¹⁶³ Silfverstolpe 1895 s 94 (1559), 102 (1561), 144–145 (1545), 148.

¹⁶⁴ För vissa uppdrag har man anlitat externa skrivare enligt räkenskaperna. Man köpte aldrig in någon ny tryckeriutrustning efter att tryckpressen brann upp samma år som den inskaffades 1495, se DV 921.

¹⁶⁵ DV 181.

¹⁶⁶ DV 705, 1063.

¹⁶⁷ DV 476.

¹⁶⁸ Klemming 1883–84 s 135.

som hon medföljde.¹⁶⁹ Ytterligare en indikation på läs/skrivkunnighet är de systrar som vid olika tillfällen sändes ut till de nyetablerade dotterklostren. Till de viktiga färdigheter som bör finnas i en sådan pionjärtrupp hör naturligtvis både läs- och skrivkunnighet. För även om man hade med sig en grunduppsättning av de mest viktiga böckerna till det nya stället, så behövdes det snart fler i takt med att kommuniteten växte. Att producera egna skrifter var inte bara en viktig intern resursfråga utan också viktigt av juridiska och ekonomiska orsaker.

I Birgittas klosterregler finns ett par intressant upplysningar av förbudskaraktär som har koppling till böcker. I klosterregelns kapitel 2 sägs att det är förbjudet för klosterfolket att inneha/hantera guld eller silver annat än för tillverkningen av paramenta.¹⁷⁰ Följer man budet kan man inte förgylla t.ex. anfanger eller marginaldekorer i böckerna. I brödernas sedvanebok, *Liber usuum*, står dessutom att generalkonfessorn inte får avyttra böcker (byta, sälja, ge) utan brödernas samtycke och att eventuella inkomster från bokförsäljning skall gå direkt till kostnader för att laga eller göra nya böcker.¹⁷¹ Av det sistnämnda kan man sluta sig till att klostret kunde byta till sig böcker och göra böcker åt andra utanför klostret. Detta är inte så märkligt och förekom i de flesta kloster. Däremot var det inte tillåtet i Vadstena att göra det för ekonomisk vinnings skull. Det förstnämnda förbudet, guldförbudet, är lite problematiskt om man ser till de bevarade handskrifterna. Från systrarnas skriptorium finns nämligen ett antal handskrifter som har dekorerats med både silver och guld, men i varierande omfattning. Tidsmässig hör de hemma i decennierna från sent 1400-tal fram till 1530-talet. Eftersom det samtidigt är väldigt få handskrifter kvar från Vadstenasystrarna som tillkommit under klostrets första hundra år, kan dessa sena och påkostade handskrifter ge en skev bild av verksamheten i nunnornas skriptorium. Bland de få äldre Vadstenatillverkade handskrifterna har å andra sidan hitintills inte något guld eller silver påträffats.¹⁷² Det finns alltså en intressant motsättning mellan systrarnas skriptoriepraktik och guldförbudet i klosterregeln, åtminstone när det gäller den senare delen av klostrets existens. Samma diskrepans mellan regeln och handskrifterna visar sig också i de få handskrifterna som bevarats från Munkalivs kloster i Bergen. Både Barbara Torkelsdotters bönbok (UUB C 448) och det så kallade Munkalivspsalteriet är rikt illuminerade med förgyllda anfanger.¹⁷³

¹⁶⁹ DV 169.

¹⁷⁰ *Regula Salvatoris* kap. 2. Lundén bd IV 1959 s 14.

¹⁷¹ Risberg, Sara (red.), *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis*, Diss. Stockholm: Univ., 2003 s 33.

¹⁷² De illuminerade verk som skapats i brödernas skriptorium tycks, i överensstämmelse med klosterregeln, inte ha några guld eller silverdekorationer. Se vidare kapitel 3.

¹⁷³ UUB C 448 respektive Prag, Archiv Prazskeho hradu, ms Cod. Capit. B 4/1. Bilder ur C 448 se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=C+448&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+448%22%7D%5D%D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116080&c=2#alvin-record%3A116080 (20200312).

I praktiken måste man ha haft ett skriptorium för vardera av de båda konventen.¹⁷⁴ Hos bröderna hade sakristanen ansvar för boksamlingen,¹⁷⁵ men det nämns ingenstans att någon av systrarna i Vadstena skulle ha ett särskilt ansvar för deras skriptorium eller boksamling, och det finns inga ekonomiska spår av verksamheten i räkenskaperna annat än sporadiskt, och då främst under 1500-talet. Från dotterklostret Syon Abbey i London finns däremot den kvinnliga sakristanens räkenskaper bevarade, vilka visar på hennes ansvar för systrarnas skriptorium.¹⁷⁶ Om Vadstenasystrarnas läsning till bords och i kyrkan finns det däremot många instruktioner, och det finns en stor mängd ansvarsuppgifter som roterade mellan systrarna, men inget som uttryckligen har med skriptoriet att göra.¹⁷⁷

Det manuella arbete som utfördes av systrarna pågick några timmar varje dag och avslutades vid vespren på eftermiddagen. Klosterregelns tjugonde kapitel stadgar att den tid som systrarna inte är i bön eller gudstjänst så skall de ”wara j handa gjerningh”.¹⁷⁸ De aktuella sysslorna hörde inte till det tyngre arbetet, dem var det leksystrar som skötte. Arbetet utfördes i ett gemensamt arbetsrum, där abbedissan hade sin plats i ena änden, från vilken hon kunde övervaka arbetet och disciplinen.¹⁷⁹ Rummet skulle ha bekväma stolar och stora fönster.¹⁸⁰ Med tanke på dåtida belysningsmöjligheter var det ett klokt påbud för detta rums utformning. Det finns inga dokument som fastställer exakt i vilken byggnad arbetsrummet inrymdes. Vanligtvis placeras det i norra längans bottenvåning.¹⁸¹ Där hade man i så fall dagsljus från söder, som lyste upp det stora rummet.

Enligt klosterregeln skulle veckans arbete visas upp för abbedissan på lördagar.¹⁸² För övrigt ges inte specifika instruktioner om hur arbetet hos systrarna gick till. Istället får det materiella, dvs. de bevarade handskrifterna och textilierna, tas som vittnen till hur det immateriella var organiserat, dvs. hur arbetsfördelningen kan ha sett ut i praktiken. Flertalet av de bevarade handskrifterna härstammar som sagt från decennierna kring 1500 och kunskaperna om skriptorieverksamheten under första halvan av 1400-talet är därför begränsad. Ingela Hedström har undersökt ett antal av systrarnas bönböcker och identifierade handstilar som vittnade om ett stort antal skrivande nunnor. Så många som en femtedel av det totala antalet systrar kan knytas till någon form av skrift/bokaktivitet, men eftersom en stor del av handskrifterna gått förlorade måste även antalet bokligt aktiva systrar ha varit betydligt högre.¹⁸³

¹⁷⁴ Se vidare nedan kapitel 3 om brödernas böcker.

¹⁷⁵ Se exempelvis DV 476.

¹⁷⁶ Erler, Mary, ”Syon Abbey’s care for books: its sacristan’s account rolls 1506/7–1535/6”, *Scriptorium* 39, 1985, s 293–307.

¹⁷⁷ Klemming 1883–84 s 94–100 förtecknar 16 veckoämbeten och ytterligare liturgiska funktioner till ett totalt antal av 29 sysslor. Se även Rajamaa 1992 s 143–173.

¹⁷⁸ Klemming 1883–84 s 80.

¹⁷⁹ Klemming 1883–84 s 82.

¹⁸⁰ Klemming 1883–84 s 81–82.

¹⁸¹ Sigurdson, Julia M. & Zachrisson, Sune, *Aplagårdar och klosterliljor: 800 år kring Vadstena klosters historia*, Artos, Skellefteå, 2012 s 88, Berthelson 1947 s 152.

¹⁸² Klemming 1883–84 s 83.

¹⁸³ Hedström 2009 s 88, 108–113.

I genomsnitt innebär det att mellan tio och femton av de sextio systrarna var verk-samma inom det bokliga arbetet samtidigt. Det är den enskilt största gruppen sett till de cirka trettio olika uppgifterna nunnorna hade att fördela mellan sig i klostret. Hur de däremot fördelade skriptoriarbetet mellan sig finns inga upplysningar om alls. Till de andra roterande veckoämbetena hörde att minst fyra av systrarna hade till uppgift att sköta om de liturgiska kläderna. Ytterligare tolv systrars arbetsupp-gifter listas i Klemmings utgåva av *Lucidarium*.¹⁸⁴ Till dessa uppgifter kommer de liturgiska ansvarsuppgifterna för *lektris*, *rectrices chori* (= *cantrix*, *succentrix*), *horista* (= *hebdomadaria*), två versikelsystrar, två klädessystrar samt fyra så kallade *custodes ordinis*. Regeln nämner som sagt också att ett par av systrarna hade till uppgift att lära de unga systrarna att läsa och sjunga, vilket skulle kunna sammanfalla med cus-todernas uppgifter.¹⁸⁵ Dessutom hade priorinnan och abbedissan sina både praktiska och liturgiska funktioner. Däremot nämns inte ordet sakristan i detta sammanhang, men ordet används i diariet för fem avlidna nunnor.¹⁸⁶ Sammantaget täcker arbets-uppgifterna trettioen personer, hälften av maxantalet nunnor, men till dessa måste läggas även de tio till femton nämnda skriverskorna i skriptoriet.

Förutom Ingela Hedström är det främst Jonas Carlquist och Monica Hedlund som arbetat med skriverskornas olika handstilar, i fornsvenskan respektive latinet. Det är i huvudsak deras forskning om de skrivande nunnorna som jag bygger vidare på. Många, för att inte säga flertalet av handskrifterna är utförda av mer än en skri-verska.¹⁸⁷ Generellt sett skriver nunnorna i två huvudsakliga skrifttyper: hybrida för fornsvenskan och textualis för latinet (se bild 16 och 18 för skriftjämförelse). Dess-utom använder de på traditionellt manér rött bläck till rubrikerna och inledningarna till bönerna. De liturgiska avsnitten är däremot skrivna med svart bläck, oftast i en något större stil än de röda rubrikerna (se t.ex. bild 16, 18, 20). En viktig kännedom om skriverskornas identiteter kommer från deras egna kommentarer och signatu-rer i böckerna. Tyvärr är dessa signaturer och kommentarer varken systematiskt tillämpade eller enkla att tolka. Vissa forskares iver att identifiera individer bland skriverskorna har ibland lett till övertolkningar av de initialer som förekommer i materialet. Detta gäller både handskrifterna och textilierna.¹⁸⁸ Tydliga referenser till en av systrarna ges exempelvis i bönboken A 80 i Kungliga biblioteket i Stockholm, där man i flera av de röda rubrikerna kan läsa bokstäverna *b a* tillsammans med olika

¹⁸⁴ Klemming 1883–84 s 94–100.

¹⁸⁵ Klemming 1883–84 s 135. Se även Rajamaa 1992 kap 7 för diskussion om arbetsuppgifterna samt Viveca Servatius *Cantus sororum: musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires: nebst 91 Transskriptionen*, Diss., Uppsala, 1990.

¹⁸⁶ DV 436 Margareta Gregersdotter, DV 650 Anna Clausdotter, DV 919 Ragnhild Unnesdot-ter, DV 990 Ingeborg Larsdotter, DV 1004 Christina Övidsdotter. Diariet nämner endast fyra manliga sakristaner. Räkenskaperna nämner också utgift till en sakristan bland nunnorna, Silf-verstolpe 1895 s 72.

¹⁸⁷ Hedström 2009 s 196 ger en lista med 58 unika skrivarhänder i sammanlagt 17 studerade hand-skrifter.

¹⁸⁸ Hedström 2009 s 88–91, 111–112 och Räsänen, Elina, "The *Vallis gratiae* Altar frontlet: Object, Imagery, and Deconstruction of the 'Artist', *The Birgittine Experience, papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, KVHAA Konferenser 82, Stockholm 2013 s 127–129 ger flera exempel.

Bild 15. Kristi sidosår och några av passionsredskapen. Till vänster ses en brun törnetagg, en stor svart spik med det blödande såret och texten "fons amoris", samt en strigel. Den svenska texten är skriven med rött bläck och garanterar att föremålen är avbildade i naturlig storlek. Uppslaget inleder Heligen Andes tidegård i Birgitta Andersdotters bönbok, senare Katarina Bengtsdotters. Raderingen av den första ägarens initialer framstår som en skugga runt de senare delfogade initialerna KB. Kungliga biblioteket ms A 80 f. 15v–16r. Beskuren. © KB.

formuleringar som uppmanar till förbön. I den övre marginalen på inledningssidan till de liturgiska texterna (f. 16r) finns spår av ett stort raderat *BA* som skrivits över med de gyllene bokstäverna *KB*. (Bild 15.) Tolkningen av dessa initialer får anses stå sig: *ba* syftande på Birgitta Andersdotter och *kb* syftande på Katarina Bengtsdotter (Gylta). Kronologiskt är detta helt i sin ordning, eftersom syster Birgitta levde i klostret före Katarina Bengtsdotter (Gylta).¹⁸⁹ Dessa två nunnor antas ha varit bokens ägare/brukare i kronologisk ordning. Skrivaren Christina Månsdotter (1518–55)

¹⁸⁹ Birgitta Andersdotter avled 1532, Katarina Bengtsdotter (Gylta) inträdde 1546. Silfverstolpe, Carl, *Klosterfolket i Vadstena: personhistoriska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1898 nr 266 respektive 19 (s 3–5).

ger sina initialer på flera ställen här och i handskriften C 502 (som också tillhört Birgitta Andersdotter).¹⁹⁰

Var skriverskorna även illuminatriser?

Vi ska nu gå in på frågan om hur den interna arbetsfördelningen i nunnornas skriptorium kan ha sett ut, för att bland annat undersöka om en skriverska också kunde vara illuminatris, bokmålarinna. Det handlar alltså inte primärt om bildbruket i kyrkan, utan om tillverkningen av handskrifterna och utformningen av deras visuella gestaltning. Samtidigt gäller det främst de handskrifter som nunnorna använde i kyrkan.¹⁹¹ Deras bönböcker och liturgiska böcker. När det gäller de diskuterade handskrifternas signumbeteckningar så är som tidigare nämnts samtliga A-signum handskrifter från Kungliga biblioteket. De som betecknas med C är handskrifter från Uppsala universitetsbibliotek. E-handskrifterna ingår i Riksarkivets samlingar och Mh betecknar verk ur samlingen i Lunds universitetsbibliotek. Tre av de diskuterade handskrifterna finns i Linköping (B- och T-signum). Det förekommer också Vadstenahandskrifter i Tyskland (Berlin, Gießen), Storbritannien (Lampeter), i den Arnamagnanska samlingen i Köpenhamn (signum AM) samt Gävle gymnasiebibliotek och på Ängsö slott. Det är ytterst få verk som kan uppkallas efter en viss ägare eller brukare eftersom individerna för det mesta är oidentifierade. Framställningen nedan bygger på värdefulla forskningsinsatser av främst professor Monica Hedlund och fil. dr Ingela Hedström, vilka har studerat nunnornas skriftliga verk på latin respektive fornsvenska.¹⁹² Tillsammans har vi studerat samma handskrifter, men ur olika perspektiv.

Flera av Vadstenasystrarna tillbringade ett långt liv i klostret, några så många som sextioåret. Det innebär att de arbetade i samma rum och producerade text under lång tid, i nära samarbete med varandra. Skrivarskiftena i handskrifterna visar att t.ex. en bönbok som påbörjades av en syster ofta kunde gå vidare till flera av skriverskorna innan den blev klar. Dessa faktorer gör bilden av skriptoriearbetet komplext.

Med sina sextioen professår var syster Christina Hansdotter (Brask) inte unik i klostret, men hon har lämnat ett enastående handskriftsöuvre efter sig med nära tjugo identifierade verk. I några fall har hon lämnat sina initialer *c h* som en signatur i sina verk, och ofta uppvisar hon en så pass tydligt särpräglad stil att hennes skrivarehand är förhållandevis lätt att identifiera.¹⁹³ Till de identifierade skriverskor som var aktiva samtidigt som Christina Hansdotter hör Anna Svensdotter (1478–1527) och Katarina Johansdotter Gudmundi (1476–1519). Enligt Ingela Hedströms forskning

¹⁹⁰ KB A 80 folio 39v, 45r, 82v, 112v, 166v, 168r, 201r. UUB C 502 folio 23v.

¹⁹¹ För en översikt av de aktuella nunnorna och handskrifterna finns en lista i bilaga 1.

¹⁹² Latinisten Monica Hedlund medverkade i C-katalogen över handskrifterna i UUB och har skrivit ett flertal artiklar/konferensbidrag som berör nunnornas skrivande. Nordisten Ingela Hedströms avhandling används i det följande för det svenskspråkiga innehållet i handskrifterna. Även nordisten Jonas Carlquist har studerat nunnornas skriftliga verksamhet, men inte lika mycket frågan om vem som skrev vad och i vilken handskrift.

¹⁹³ Hedström 2009 s 66–67.

har Christina Hansdotter (Brask) samarbetat med båda dessa skrivorskor i A 81, AM 422 och C 475.¹⁹⁴ Hedström har kunnat särskilja sammanlagt nitton skrivorskor i bara dessa tre bönböcker. Förutom de tre nyss namngivna systrarna är de övriga sexton inte identifierade i något annat verk.¹⁹⁵ En namnkänd skrivorska som verkade generationen efter dem är Christina Magnusdotter (1518–55). Till hennes verk räknas bland annat C 502, A 80 (Birgitta Andersdotters bönbok) och Rålamb 4 in 8° (Christina Nilsdotter Gyllenstiernas bönbok).¹⁹⁶ Hedström urskiljer vidare en oidentifierad skrivorska som verkat i de tre bönböckerna Berlin Theol lat 71, Gießen 881 och E 9068.¹⁹⁷ I Gießenhandskriften finns därtill en namngiven skrivorska som skriver parallellt med den nyssnämnda Christina Magnusdotter, nämligen Margareta Olofsdotter (1517–1543), samt tre oidentifierade händer.¹⁹⁸ (Se bilaga 1.) Skriftanalysen visar tydligt att en mängd olika skrivorskor kan särskiljas i handskrifterna, men av dem är bara ett fåtal möjliga att knyta till kända namn i klostret.

Det är inte bara skriften som kan användas för att identifiera de olika skrivorskornas verk. Studerar man dekoren i handskrifterna så finns det en påtaglig samvariation mellan skrivarskiftena och skiftena i dekorens detaljutformning. Frågan är om skrivorskorna huvudsakligen också illuminerade de delar som de ansvarade för att kopiera? De illuminationer som det här är frågan om är förgyllda och polykroma initialer och penntecknade så kallade filigrandekorer i blått och rött (eng. *pen-flourished*). (De få miniatyrerna måste uteslutas ur detta resonemang eftersom de huvudsakligen är inlimmade tryckta bilder.) På samma sätt som bokstävernans form har olika egenheter beroende på vem som format dem har olika skrivorskor haft olika personliga sätt att i detaljerna forma marginalrankor, hängen och initialer. De färgnyanser som använts och hur bladguldet hanterats kan också indikera att olika bokmålare varit aktiva. I exempelvis Christinas (Brask) förgyllda verk är bladguldet applicerat utan bolusgrundering, troligen med hjälp av äggvita som bindemedel. Guldet har nämligen en torr krackelerad yta, vilket man kan se i exempelvis C 12 och C 443, båda skrivna helt av henne. (Bild 16.) Christina Magnusdotter har som jämförelse lagt en tjock rosa grund för bladguldet. Det gör att hennes guldinitialer är fylligare och reser sig från pergamentytan, vilket man kan se i Rålamb 4 in 8° och A 80. (Bild 15.)¹⁹⁹ Det är inte bara anläggandet av guldet och de stora initialernas avsaknad av vidhängande marginaldekor som är karaktäristiska för Christina Hansdotter (Brask). Den stora förgyllda initialen skulle kunna inneslutas i en ruta och i hörnen finns utsparade konkava urgröpningar. Hon har använt vit färg för detaljerna, men till skillnad från vad som är brukligt inom bokmåleriet lägger

¹⁹⁴ Hedström 2009 s 162ff identifierar nio olika skrivorskor i C 475.

¹⁹⁵ Hedström 2009 s 196.

¹⁹⁶ Christina Nilsdotters (Gyllenstierna) bönbok har getts ut med kommentarer av Jonas Carlquist och Jan Carlquist: *Nädig fru Kristinas andaktsbok*, Libris, Örebro 1997.

¹⁹⁷ E-serien hör till Riksarkivets samlingar i Stockholm.

¹⁹⁸ Hedström 2009 s 183.

¹⁹⁹ Se exempel i Sandgren, Eva Lq, "Det marginaliserade bokmåleriet i Vadstena kloster", *Bilder i marginalen: nordiska studier i medeltidens konst*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Markus, Argo, Tallin 2006, densamma "Birgittinska bönboksbilder" 2014 och "Christina Hansdotter Brask" 2017.

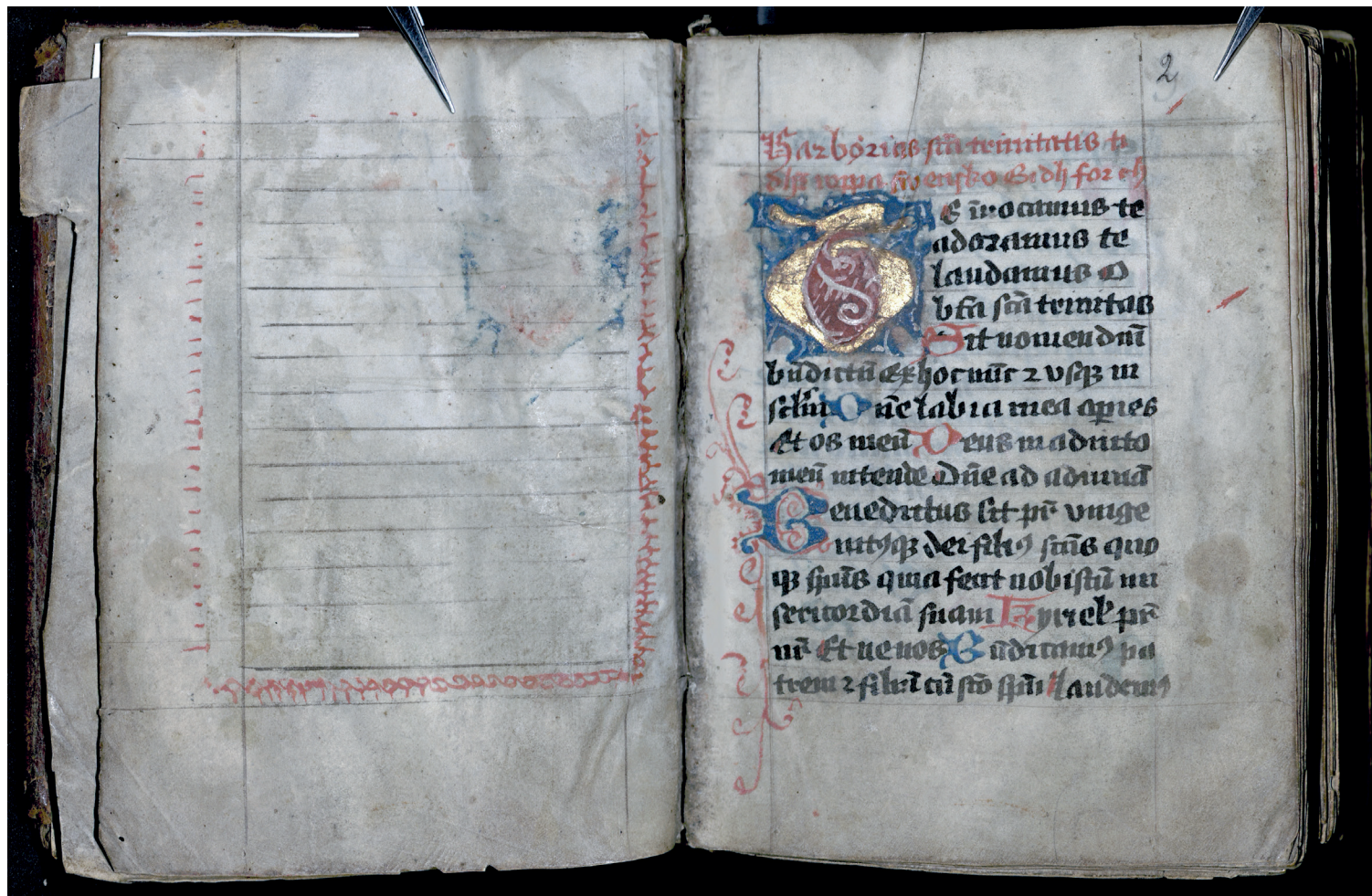

Bild 16. Bönbokens inledande uppslag visar spår av en ram kring en försvunnen helsidesbild på vänster sida. I marginalen bredvid den inledande röda rubriktexten på höger sida ses även spår av en röd tunn oval ram som omgett en liten mandelformad bild. Uppslaget inleder Helga trefaldighets tidegård. UUB C 12 f 1v-2r. © UUB.

hon inte någon konturavgränsande mörk tunn linje runt ytterkanterna. Initialernas utformning skiljer sig också från en stor del av Vadstenamaterialet och sin samtids bokmåleri, genom att inte ha någon utlöpare i marginalen.

De båda Christinornas illuminationer skiljer sig också åt på andra vis och kan vara en lämplig jämförelse även gentemot andra skrivorskor/illuminatriser i klostret. Christina Hansdotters (Brask) initialdekorer förtjänar ofta beskrivningen spretiga och vingliga. I takt med att hennes skrift blir allt darrigare och oregelbunden blir också måleriet darrigare. I hennes verk förekommer två huvudsakliga typer av dekorerade initialer. Boksidan ur bönboken C 12 visar exempel på dessa. (Bild 16.) På samma sätt som guldets ser ojämnt ut i hennes måleri har likaså det polykroma måleriet en torr yta med kladdig linjeföring, som om färgen hade behövt mer vätska för att flöda bättre på ytan.

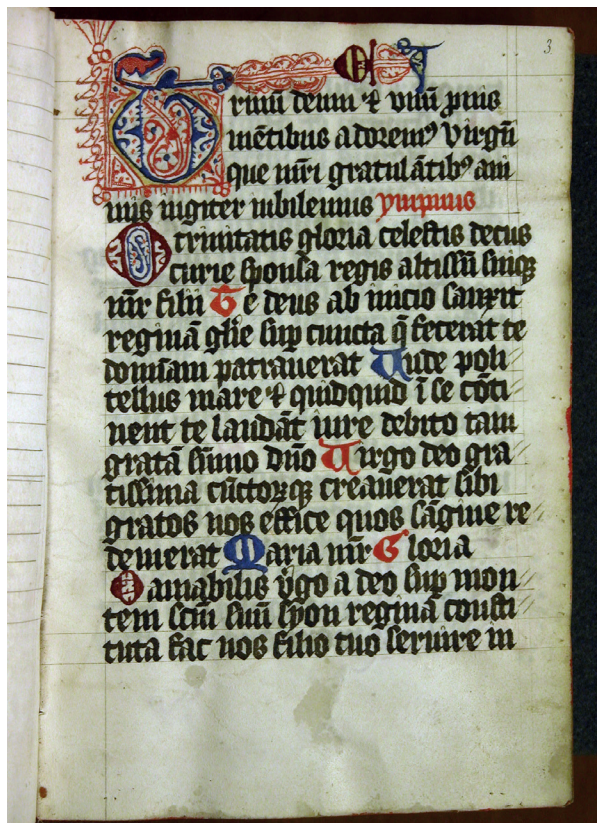

Bild 17. En tidebok och ett par av processionsböckerna från Vadstenanunnorna har en utformning av den omgivande dekoren som skiljer sig från de flesta andra av nunnornas handskrifter. Dekorernas konturer ger ett vasst, taggigt intryck och är målade med en mindre flödande färg. I tideboken C 432 f.3r har initialerna C, J fogats in i den övre marginalens rankverk och trots att de fått en avvikande färg är de inte helt lätta att upptäcka. © UUB.

Den mindre initialen i bilden ur C 12 är utförd som filigran, en mycket vanlig dekortyp under en stor del av medeltiden. Blått och rött är standardkombination och används flitigt också i Vadstena. Även i detaljutförandet av dessa initialer finns egenheter i Christina Hansdotters (Brask) måleri som gör att man oftast kan särskilja hennes hand från flera av medsystrarna. Typiskt för hennes verk är att den övre marginalstjälken skjuter upp från vänstra delen av A:et i ungefär 45° vinkel. Marginalspröten utgår direkt från initialens inramning och skjuter ut i flera mjuka kroker, staplade efter varandra. De tunna stjälkarna växer mestadels ut från samma bas. Krokarna böjer sig in mot stammen och avslutas av ett eller två korta tvärgående streck följt av en C-formad krok. Söker man efter dessa karaktäristika i Vadstenahandskrifternas dekorer så finner man initialer av Christina Hansdotters (Brask) hand i även A 4 och E 9002. Den tryckta tideboken UUB Sv rar 10:223 har också en handmålad initial som stämmer väl in på hennes måleristil, vilket stärker tidebokens Vadstenaproveniens. Christina tycks även ha varit aktiv som bokmålare i *Cantus sororum*-handskrifterna C 484 och C 490.²⁰⁰ En tydligt avvikande, men liten grupp, utgör dekoren i handskrifterna C 432, C 472²⁰¹ och C 473²⁰² som har vassa spetsiga och tätt vågtandade initialsidor med kroker i vågtopparna, och som förutom blått gärna använder både mörkrött och ljusrött

bläck i kombination med gult. (Bild 17.) Anfangernas kontur ger ett vasst, taggigt intryck och är målade med en mindre flödande färg. I dessa tre verk var Christina Hansdotter (Brask) skrivarska. Det finns drag i dekoren som pekar mot att hon utfört även den, men i en annan modus än vad som är den dominerande formen i hen-

²⁰⁰ Band 5 av åttabandsverket *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, red. Andersson-Schmitt, Margarete, Hedlund, Monica & Hallberg, Håkan, Univ., Uppsala, 1988–1995 (i fortsättningen förkortat MHUU) gavs ut 1992 men identifierar ingen skrivarska i dem och de behandlas inte av Hedström 2009. Enligt muntlig uppgift från Hedström 2018 kan de vara skrivna av Christina Hansdotter (Brask).

²⁰¹ Se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=2849&searchType=EXTENDED&query=C+472&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+472%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116052&c=1#alvin-record%3A116052.

²⁰² Se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=2849&searchType=EXTENDED&query=C+473&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+473%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116054&c=2#alvin-record%3A116054.

nes verk. Den torra penselföringen stämmer väl överens med hennes sätt att hantera färgerna.²⁰³

Som konstaterades ovan hörde Christina Magnusdotter till generationen efter Christina Hansdotter (Brask), och hon har utfört initialer i C 502, Rålamb 4 och A 80. Hedström karakteriserar Christina Magnusdotters skrift som driven, lätt högerlutande, rundad och placerad en bit över linjen.²⁰⁴ I utformningen av dekoren visar det sig att den rundade stilen och drivna linjen följer med. Hon tar så att säga ut svängarna med både pennan och penseln. (Bild 18.) De tre handskrifterna som kopierats av henne uppvisar även ett karaktäristiskt lite spretigt utförande i de blå-röda marginalrankorna, samtidigt som de stora anfangerna ofta har svulstiga former och är försedda med akantushängen. Hon kombinerar också guldinitialer med blå-röda filigran-utsmyckningar i många fall. I Christina Magnusdotters initialer förekommer vågformade ytterkanter, fransade kanter och avslutande blommor och akantusblad. Uddarna på de vågformade kanterna är stora, grova och spetsiga, vilket ses även på andra boksidor i C 502. (Bild 19.) På dessa boksidor syns stora marginalhängen som växer ut från de stora initialernas hörn. Ibland låter hon en tvåfärgad frans löpa längs med initialdekorens yttre linje, som i C 502 folio 2r. Jämför man med A 80 och Rålamb 4 så ser man också att färgskalan är ungefär densamma i dem.

De fierradigt höga initialerna i många av Vadstenasystrarnas handskrifter har en enhetlig utformning och omges av en fyrkantig form med hörndekorer. Hörndekorererna skapas av två små rundlar och en avlång spets, eller tre små rundlar i pyramidformad grupp. I hörnpartiernas svicklar på de större anfangerna ses ofta liksidiga delade akantusblad. De stora initialerna i Christina Magnusdotters A 80, Rålamb 4, C 502 och i den lilla Gävleönboken präglas även av en enhetlig typ av sammansatta knippen av marginalstrån som utgår från en eller två parallella horisontella linjer. När bokmålarkinns formar de utskjutande marginalstjälkarna utgår hon från ett hörnornament bestående av två små rundlar, från vilka en vass udd skjuter ut (C 502 f. 9v).²⁰⁵ (Bild 19.) Därefter gör hon ett par (oftast

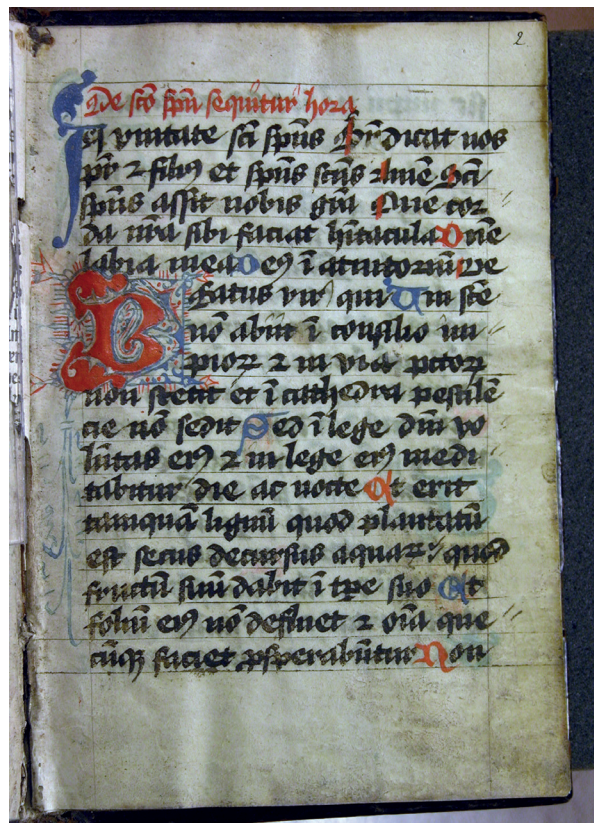

Bild 18. Tideboken C 502 är en av de handskrifter som är skriven av Christina Magnusdotter. Den är utförd i en lätt högerlutande driven stil, strax ovanför skrivlinjen. Den röda anfangen har en bleknad dekor i blått och rött med fransar och en långt nedhängande ranka. Även dess utformning är kännetecknande för hennes verk. © UUB.

²⁰³ C 432 skrevs av Christina Hansdotter (Brask) för en syster med initialerna CJ, vilka är placerade i marginaldekoren på första sidan. Se bild 17.

²⁰⁴ Hedström 2009 s 128.

²⁰⁵ Ibland är det istället tre små rundlar i en pyramidform.

Bild 19. Bilden visar en ganska karaktäristisk utformning av initialdekoren i Christina Magnusdotters verk. Initialen är här utförd i silver (oxiderad) och försedd med en utsparad dekor i rött med blå detaljer. Inuti bokstavens hålrum fylls ytan av "split leaf", kluvena palmetter, och utmed marginalsidan finns en liten frans. Marginaldekoren är lite spretig och innehåller s-formade krokar och kluvena palmettblad. C 502 f. 9v. © UUB.

fristående) tvärstreck och låter stjälkarna skjuta ut, gärna parvis, i olika nivåer. Marginalstavarna avslutas av två eller tre vågformade parallella linjer och en större Z-formad krok. Tvärstrecken på ändkrokarna kan ibland vara vågiga och till och med förefalla darrhant utförda. Ibland sitter det ett halvt akantusblad i änden på den längsta stängeln. Medan de större initialerna har ett mer genomarbetat utförande, ger den penntecknade dekoren ett slarvigare intryck. Det är både spretigt och vingligt. Ibland är utförandet snarast slarvigt, som i Gävlebönboken.²⁰⁶

Samma typ av förgyllda större anfanger som hos Christina Magnusdotter förekommer i andra systrars dekorer, som i exempelvis C 469, A 1 och A 2, och är ibland svåra att särskilja. Den penntecknade blå-röda marginaldekoren i dem har emellertid inte riktigt samma utformning som i t.ex. A 80. Därför är det inte rimligt att tillskriva Christina Månsdotter dekoren i C 469, A 1 och A 2. För de sistnämnda tre handskrifterna finner man istället en bättre överensstämmelse i dekoren med C 458, där Anna Germundsdotter kopierat texten,²⁰⁷ samt i delar av E 9068 (f. 2v, 29r, 88r, 116v-117r).²⁰⁸ Anna Germundsdotter skrev även delar av A 3 (f. 81-93, 95-139), medan den syster som dekorerade A 3 uppenbarligen målade alla dess initialer och marginaldekorer.

Ytterligare en identifierad skrivande syster var Anna Svendsdotter. Hon inträdde i klostret 1478 och avled 1527, och innehade en tid priorinneämbetet.²⁰⁹ Passager av hennes skrivarhand finns i AM 422, A 43 och C 473²¹⁰, alla skrivna ihop med andra systrar.²¹¹ I

²⁰⁶ Huruvida Gävlebönboken faktiskt är skriven av Christina Magnusdotter är inte helt klarlagt.

²⁰⁷ Bilder C 458 se http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+458%22%7D%5D%-5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116064&c=3#alvin-record%3A116064.

²⁰⁸ MHUU bd 5 1992 s 163, Hedström 2009 s 505ff nämner inga namn på aktuella skrivare i RA E 9068.

²⁰⁹ Silfverstolpe 1898 s 57, Hedström 2009 s 62.

²¹⁰ Bilder UUB C 473 se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=C+473&aq=%5B%5B%7B%22A_Q%22%3A%22C+473%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116054&c=2#alvin-record%3A116054.

²¹¹ MHUU bd 5 1992 anger Christina Hansdotter (Brask) som ensam skrivare av C 473.

bönboken A 43 (Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok), är Anna Svensdotters dock den dominerande skrivarhanden.²¹² Den förmodade bönboksägarinnans initialer, *i a*, förekommer tolv gånger, medan skrivarskans initialer, *a s*, förekommer fyra gånger. I de flesta fall återfinns initialerna i de röda rubrikerna, men ett intressant undantag ses på folio 159v. (Bild 20.) Där börjar ”en godh bönen til thin hælga ängil” vars inledande stora J pryds av röda bläckdekorer i snirkliga former. Vid närmare granskning visar det sig att här har initialerna *i a* och *a s* infogats i rankverket på ett sätt som kräver uppmärksamhet för att upptäckas. Det är ett sätt att infoga personliga referenser som skiljer sig från de andra skrivarskornas. Det mer vedertagna sättet att kommunicera identiteten i rubrikerna ses på den motstående sidan i samma bönbok, folio 160r: ”glöm ikke mik i a”. Initialerna *i a* skulle emellertid kunna tolkas som en referens till jungfru Maria – ”maia” – förkortat *ia*, istället för Ingegerd Ambjörnsdotter. Det blir då skrivarskan som åkallar jungfru Maria, en för sammanhanget nog så passande tanke. Idén att infoga skrivarskans initialer i anfangerna återfinns emellertid även i bönboken C 68²¹³ och på en inklistrad anfang i ett 1512 tryckt tyskt birgittinskt breviarium, UUB Sv rar 10:90.²¹⁴

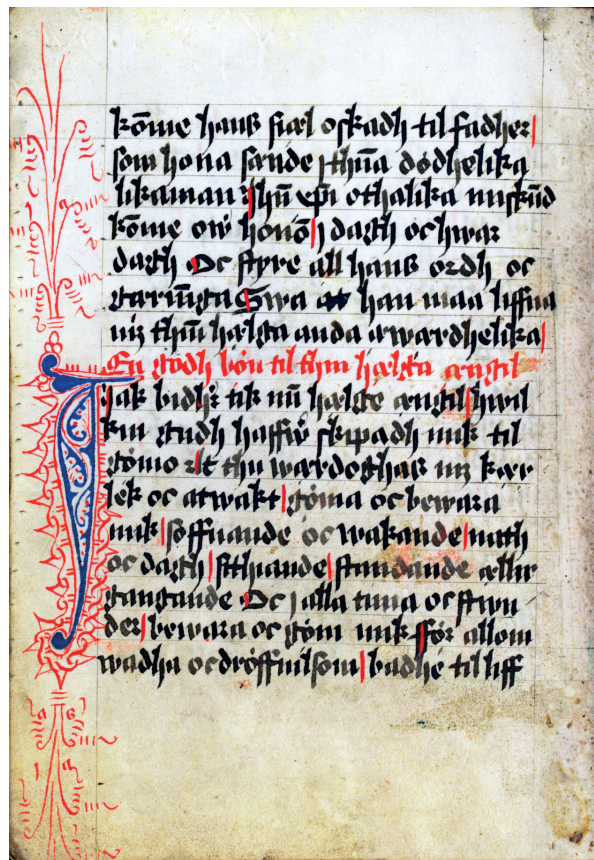

Bild 20. I den sirligt utformade marginaldekoren har bokmålarskan/skrivarskan fogat in sina (*a s*) och den troliga ägarinnans initialer (*i a*) i rankverket. För det ovetande ögat kan de vara svårupptäckta. KB A 43 f. 159v. Beskuren. Foto Jens Gustavsson, KB.

²¹² Anna Svensdotter var verksam på folio 3v-32v, 34r-43r, 59r-189v.

²¹³ T.ex. folio 133v, se <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0211&pid=alvin-record%3A184919&dswid=-4948>.

²¹⁴ UUB Sv rar 10:90 folio 114v är delvis beskuren men ett *p* syns i marginaldekoren. Hedström 2009 s 505 behandlar skrivarinitialerna i C 68.

Marginaldekorer och dekorerade initialer

Det är främst detaljutförandet i filigraninitialerna och deras marginalrankor som kan användas för attribuering av bokmåleriet. På så vis kan man gruppera ytterligare handskrifter och jämföra med skrivarskorna. Anna Germundsdotter illuminerade förmodligen hela C 458 och så gjorde även Christina Hansdotter (Brask) i C 12, C 442, C 443, Berlin Germ fol 726²¹⁵ och ett finskt fragment (Helsingfors TH AA 129). Christina illuminerade troligen även hela A 4, men hon skrev bara den första delen.

Genom detaljlikheterna går det att gruppera samman A 3, A 12, B 70a, T 229, MPO Fr 27983 – 84, C 470 samt den inledande initialen i C 431. Dessa sju handskrifter innehåller text av tre redan nämnda skrivarskor: Anna Germundsdotter, Katarina Johansdotter Gudmundi,²¹⁶ Christina Hansdotter (Brask) samt ytterligare en eller två skrivarskor.²¹⁷ Trots att Christina skrev merparten av C 470, förefaller det som om hon inte dekorerade den. Istället överlät hon det till den som utförde dekoren i de andra handskrifterna i gruppen (se bilaga 1).²¹⁸ Gruppen är homogen i stilen och målad med säker hand. De penntecknade anfangerna har mjuka yttre vågformer med lätt uppåtriktade toppar och C-formade avslut på marginalstjälkarna. Om det är skrivarskan som själv utfört anfangerna i första delen av A 3 (f. 1–80, 149–156) går det möjligen att ringa in namnet även på bokmålärinnan, nämligen Katarina Johansdotter Gudmundi.²¹⁹

Vid ett första påseende kan även A 1 (Bild 21.) och A 2 tyckas passa in i den aktuella gruppen med A 3 och A 12 m.fl., och det finns vissa gemensamma drag i dessa praktfulla handskrifter. Utformningen av de vågformade kanterna längs med anfangernas yttersidor uppvisar emellertid en tydlig skillnad eftersom vågtopparna i A 1 och A 2 hänger nedåt istället för uppåt. A 3 m.fl. har uppåtriktade toppar och är således utförda av en annan hand.²²⁰ (Bild 22.) Dateringen av handskrifterna A 1 och A 2, (1526 respektive 1534) gör dem till de yngsta i hela den bevarade handskriftsproduktionen från Vadstenasystrarna. När de skapades hade både Christina Hansdotter (Brask) och Katarina Johansdotter Gudmundi avlidit. Båda levde dock när den 1518 daterade C 458 skapades, vilken stilistiskt hör till samma grupp som A 1 och A 2. C 458 har Anna Germundsdotters initialer i rubriken på folio 33v.²²¹

²¹⁵ Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, ms Germ. Fol. 726.

²¹⁶ Katarina Johansdotter Gudmundi. Hon var dotter till Gudmund Johansson och förekommer i källorna under båda patronymikon. Se Hedström 2009 s 65.

²¹⁷ KB A 3: AG = fol. 81–93, 95–139. KG = fol. 1–80, 149–156. Se bilaga 1.

²¹⁸ KB A 3 se <https://www.manuscripta.se/ms/100203>, A 12 se <https://www.manuscripta.se/ms/100211>.

²¹⁹ Resten av A 3 är kopierad av två andra systrar, och där används en dekortyp som saknar vågtandning, men har sammanlänkade långa blå-röda marginalstavar och tunna parallella tvärstreck på de tunt tecknade marginalspröten.

²²⁰ Det är också skillnader i utformningen av marginalsprötens sammansättningar och krokarna i deras avslut. Se <https://www.manuscripta.se/ms/100203>.

²²¹ <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0045&pid=alvin-record%3A116064&dsid=2130>.

Bild 21. Det inledande uppslaget i A 1 visar ett färglagt tryck av den tyske konstnären Niklas Stör, inramad av en påkostad slingrande ekranka. På den motstående boksidan inramas de båda textspalterna av rikt dekorerade gyllene marginalstavar. Här finns både knutverksornamentik och växtelement. I den bögra marginalstaven har ett sårat hjärta infogats, försett med texten fons amoris. I de båda nedre rundlarna ses initialerna I och T, syftande på den som sponsrat den påkostade volymen, Ingegerd Torstensdotter från Lödöse. Hennes roll framkommer av kolofonen på folio 253r. KB A 1 f. 0–1r. Mått ca 30 x 43 cm. Foto Jens Gustavsson, KB.

Både A 1 och C 458 uppvisar en alltigenom enhetlig skriftbild och dekorstil. A 2 har visserligen samma dekorstil, men vissa detaljer i skriftbilden skiljer sig åt mot dem.²²² Syster Anna var verksam i klostret 1489–1538, och det är alltså fullt möjligt att hon utfört både dekor och skrift i A 1 (1526) och C 458 (1518), men i så fall har hon troligen inte kopierat texten i A 2.²²³

I likhet med A 3 och A 12 m.fl. har lektionariet B 70a och bönboken T 229 uppåtriktade vågtoppar medan vi konstaterade att C 458, A 1 och A 2 har nedhängande.²²⁴ Dekoren med nedhängande vågtoppar på de stora filigrananfangernas utsi-

²²² Bokstaven g står på och hänger ned under linjen i A 1 och C 458, men står mer ovanför linjen i A 2.

²²³ Den som kopierade KB A 2 kopierade troligen även UUB C 469. Det förekommer i litteraturen att KB A 1 och A 2 tillskrivs samma skrivare, men jag är tveksam.

²²⁴ C 458 f 6r, 13v, 30v, 33v se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dsid=2130&searchType=EXTENDED&query=C+458&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+458%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116064&c=3#alvin-record%3A116064.

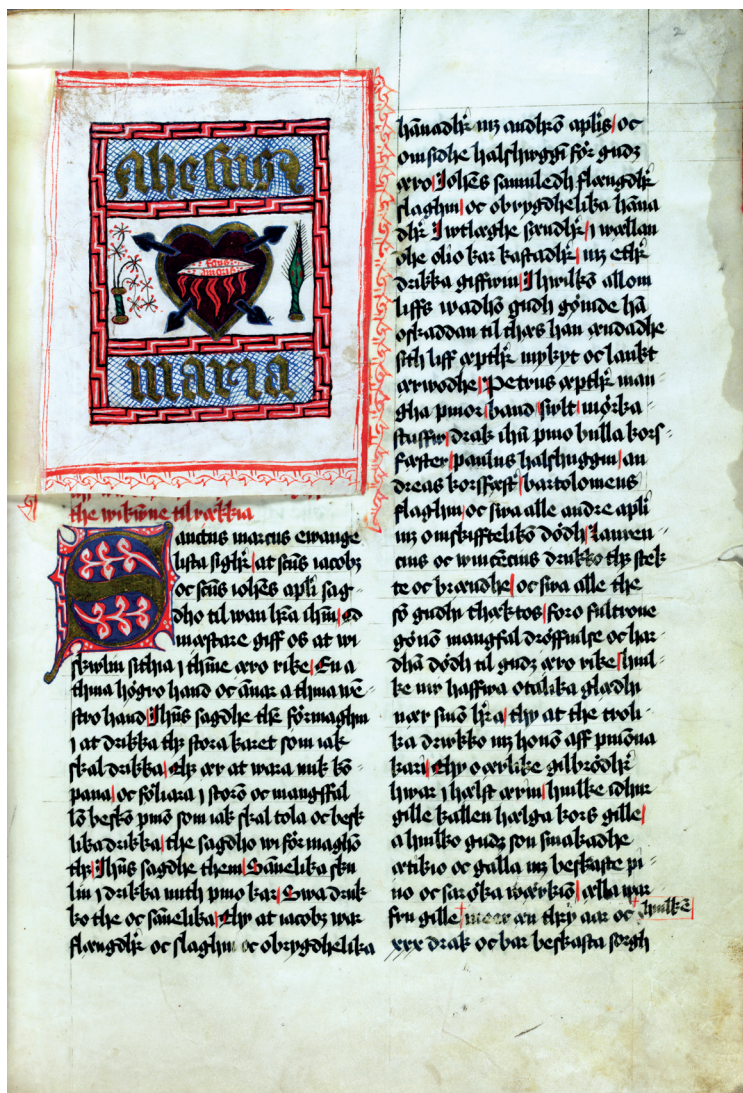

Bild 22. Båda handskrifterna A 3 (ca 27 x 38 cm) och C 443 (ca 13 x 18 cm) har framställningar av det sårade hjärtat med pinoredskapen, inramat av namnen Jesus och Maria. I såret kan man läsa orden fons amoris. I A 3 finns en text bakom bilden och den är därför infogad som bortvikbar. I C 443 har den målats direkt på pergamentet i handskriften. Foto Jens Gustavsson, KB, respektive © UUB.

dor visar sig förekomma bara i ytterligare två handskrifter: C 469, C 473.²²⁵ B 70a är daterad året före C 458 (1517) och visar upp samma skriftbild som denna, dvs. Anna Germundsdotters. Men eftersom initialdekoren i B 70a har uppåtriktade vågtoppar istället för nedåtgående, är det inte troligt att samma person dekorerat både den och C 458.²²⁶ Dekoren i B 70a har vidare likheter med dekoren i T 229 och A 12. Även i A 12²²⁷ liknar emellertid skriften C 458 (Anna G), medan dekoren har utförts på samma sätt som i B 70a, T 229, Ps 12 m.fl., dvs. av Katarina Johansdotter Gudmundi.²²⁸

Den delvis snåriga genomgången av dekor och skrift ovan visar att Vadstenasystarna inte hade specialiserade dekorationsmålare, utan att en skrifterska huvudsakligen dekorerade sin text. Det innebär att hon kunde förse texten med dekor som anspelade på innehållet, i vissa fall som en mnemoteknisk aspekt, eller infoga sina egna initialer i dekoren. På så vis kunde hon vädja om förbön.

Kombinationen av skrift- och dekoranalys har visat på ytterligare möjligheter att identifiera och attribuera skrivarehänder i det komplexa materialet från Vadstena kloster. Analysen visar att det fanns grupper av skrifterskor som arbetade med samma bokverk, men att de i princip ändå illuminerade de egna textavsnitten. Undantagen är få. En skrivande nunna kunde därför infoga dekorelement som understödde textinnehållet. Det innebär att t.ex. de hjärtan som förekommer i marginaldekorerna kan vara en medveten anspelning på Kristi och jungfru Marias kärleksgärning. De kan då fungera på samma betydelsebärande sätt som detaljerna i vissa av broderierna, ett bildbruk som vi återkommer till i nästa kapitel. Några av skrifterskorna var förvisso mer drivna när det gällde skrift än dekor, och tvärtom, men den estetiska kvalitetsaspekten förefaller inte ha varit prioriterad. De böcker som systrarna tillverkade var till för att användas i deras dagliga andaktsliv, och i likhet med övrig verksamhet till för att främja den eviga saligheten och inte den estetiska njutningen.

M-rankor och hjärtan

Ytterligare en klart identifierbar dekorgrupp i Vadstenamaterialet är några handskrifter där marginalstavarna utgörs av m-formade bågar som staplas på varandra i rader. Handskrifterna kommer från både systrarnas och brödernas boksamling och spänner över en så pass lång tid, att de inte kan förknippas med en enskild person. Den äldsta av handskrifterna som visar denna dekor skrevs av broder Thor- kel Elofsson (1467–1513) när han var utsänd till Norge för att bistå det birgittinska

²²⁵ Den förvisso snarlika C 469 kan dateras till 1508–1526, men det finns skillnader i skriftbilden mellan C 469 och t.ex. A 1 som gör det svårt att attribuera dem till samma skrifterska.

²²⁶ https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dsid=-3033&searchType=TEXT&query=B+70a&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22B+70a%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D%5D&af=%5B%22ARCHIVE_ORG_ID_facet%3A13%22%5D&cpid=alvin-record%3A12532&c=3#alvin-record%3A12532

²²⁷ KB A 12 se <https://www.manuscripta.se/ms/100211>.

²²⁸ Skriften i Linköpingshandskriften T 229 liknar i hög grad Anna Germundsdotters (C 458), men en intressant skillnad är att de så kallade tironiska sjuorna (ett ”och”-tecken) i T 229 inte är utförda på samma sätt som i C 458.

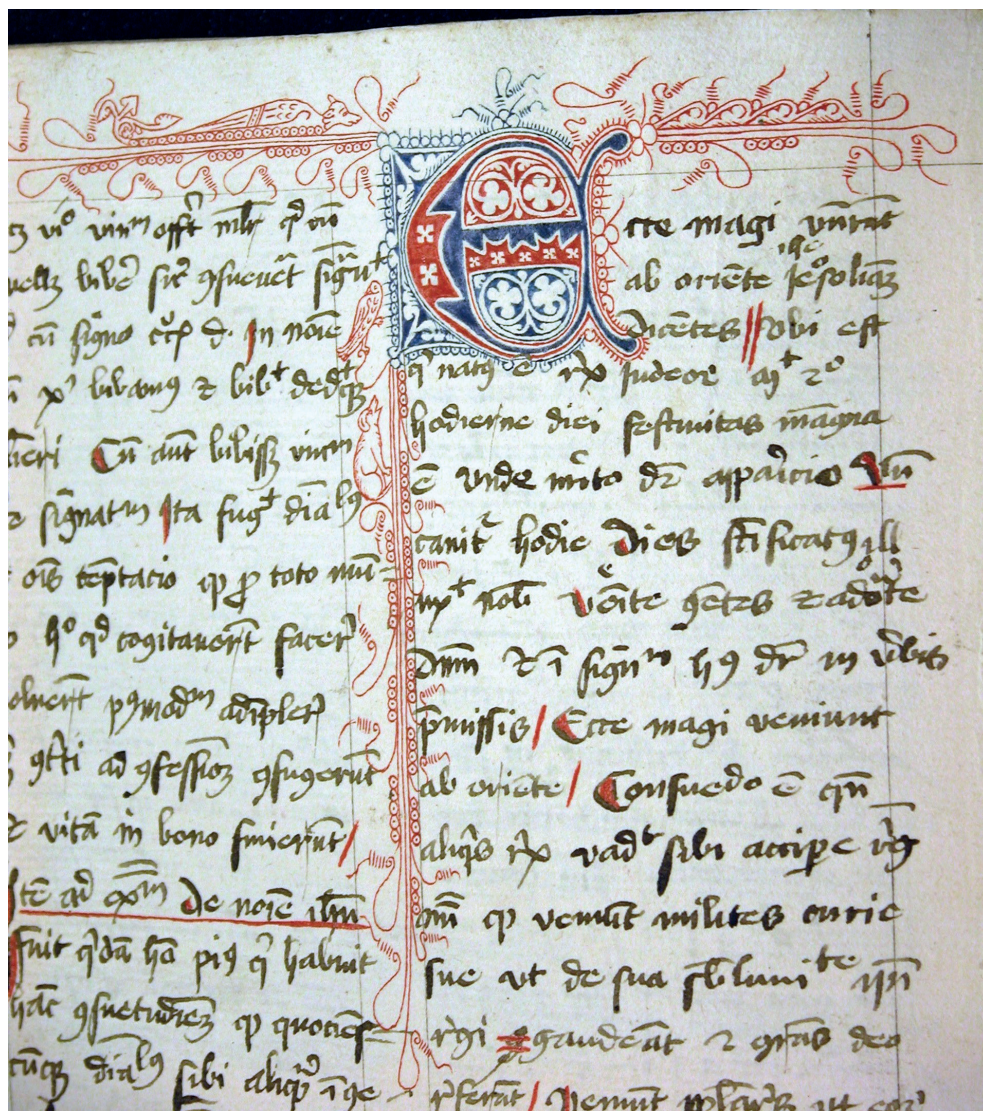

Bild 23. Detalj ur den predikohandskrift (av Johannes Herolt Discipulus) som kopierades av Thorkel Elofs-son under hans vistelse i det norska birgittinklostret Munkaliv på 1470-talet. Texten ligger ibland ovanpå dekoren, vilket visar att den löpande texten är skriven efter att dekoren har utförts. Marginaldekorens långa röda stavar pryds av m-formade krokar. UUB C 278 f 68v. © UUB.

klostret Munkaliv i Bergen åren 1467–71.²²⁹ Han skrev där C 278 med predikningar av Johannes Herolt. (Bild 23.) Den införlivades sedan i brödernas bibliotek med signum C V xvi. Handskriften är både daterad och lokaliserad i Norge av broder Thorkel på folio 364r.²³⁰ Texten är så väl anpassad till dekoren att den förefaller ha varit förberedd för att fyllas med just denna predikosamling. An-

²²⁹ Klostret brändes i en konflikt mellan staden och Hansan 1455 och klosterfolket tog sin tillflykt till cisterciensklostret på Huvudöya utanför Oslo fram till 1478, då man flyttade tillbaka till Bergen.

²³⁰ MHUU bd 3 1990 s 273.

fangerna passar utmärkt väl ihop med textflödet. Normalt sett skrev man texten först och sedan gjordes bokmåleriet på de ytor som reserverats för det. Eftersom skriftens bruna bläck på ett flertal ställen har skrivits ovanpå dekoren har en omvänd produktionsgång praktiserats i detta fall. Måleriet är utfört med tunna säkra linjer av en rutinerad bokmålare, kanske till och med från ett tidigare sekel. Den något gammalmodiga stilen på bokmåleriet skulle kunna ha sin förklaring i att en äldre förberedd handskrift fanns att tillgå för just denna text. Munkaliv hade en förhistoria som benediktinkloster innan det konverterades till birgittinkloster 1426. I marginalerna i C 278 finns långa rankor som har formen av minuskel-m som staplats över varandra. Det är denna egenhet som sedan dyker upp i andra Vadstenahandskrifter. Torkels C 278 är alltså den äldsta av dem, skapad mellan 1467 och 1471,²³¹ medan den yngsta tycks vara en *Cantus sororum*-handskrift som två norska nunnor tog med sig till Vadstena när de 1531 flydde undan den norska reformationen, den tidigare nämnda C 448.²³² Ytterligare handskrifter av varierande innehåll men med snarlik dekor är A 32 (*Revelationes* bok V–VIII, bild 25), C 161 (tre teologiska texter),²³³ C 456 (psalterium), C 471 (bönbok), C 485 (korkbok) och E 9068 (bönbok). Det finns också några tidiga tryckta böcker från Vadstena som har försetts med samma dekortyp, inkunablerna UUB Ink 33: 38 (Bibel, tryckt 1479), Ink 33: 76 (Thomas Aquino, tryckt i Venedig 1480), Ink 33: 122 (Ambrosius de Cora, tryckt 1474?)²³⁴. (Bild 24.) De tryckta böckerna har förvärvats från andra länder och med stor sannolikhet dekorerats inom klostrets murar. Detta gäller sannolikt även C 161 och A 32 som har signum från brödernas bibliotek (signum *Cv* 7us resp. *E* 2° I^{us}). C 161 är enligt folio 35v tillverkad i Konstanz och förvärvades möjligen av bröderna i samband med konsiliet där 1414–18. A 32 är svårare att datera, men hör

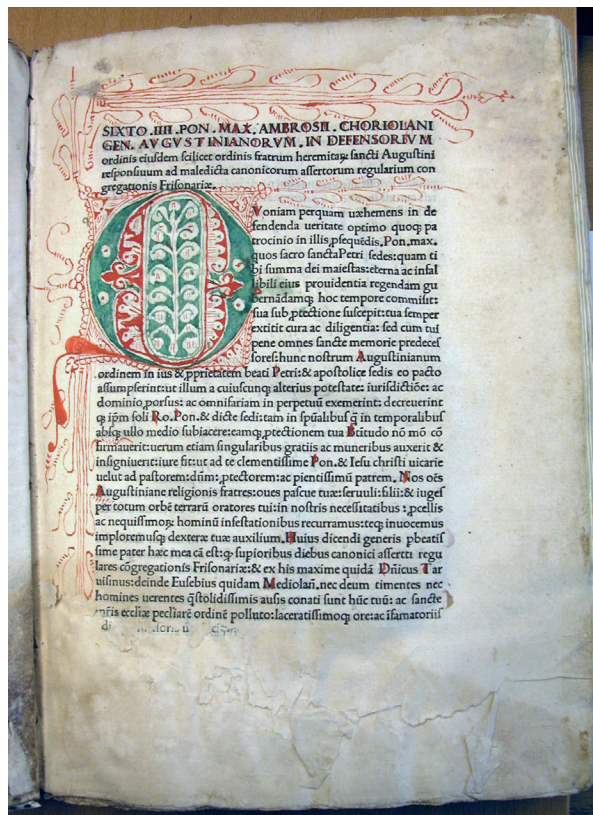

Bild 24. Första sidan ur en inkunabel från Vadstenabrödernas bibliotek. Den långa titeln lyder *Defensorium ordinis eiusdem scilicet ordinis fratrum heremitar sancti Augustini responsium ad maledicta canonicorum assertorum regularium congregationis Frisonariae*. Den är tryckt i Rom 1482 men har fått dekoren utförd i Vadstena. Samma typ av m-formad dekor som i UUB C 278. UUB Ink 33:122 (ca 27 x 38 cm). © UUB.

²³¹ MHUU bd 3 1990 s 273.

²³² https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-4948&searchType=EXTENDED&query=C+448&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+448%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116080&c=2#alvin-record%3A116080.

²³³ Mattaeus de Cracovica, Petrus de Alliaco, Gilbertus Minorita: *Distinctio passionis per horas, Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione, Meditationes super septem psalmos paenitentiales, Summa de vitiis et virtutibus*.

²³⁴ Fredriksson 1996 s 45, 63.

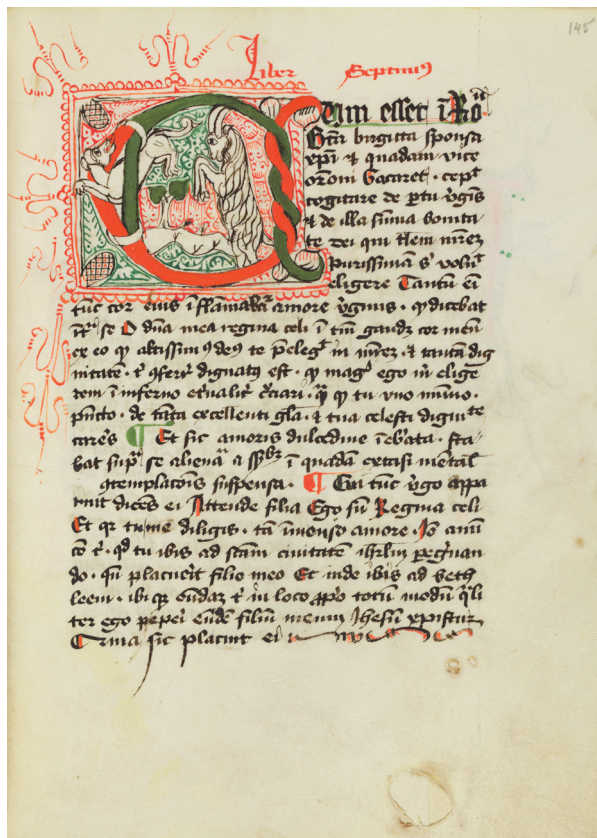

Bild 25. En initial med en hund och en bock inleder bok sju i Birgittas Himmelska Uppenbarelser. Initialen är en av få figurativa framställningar i klostrets handskrifter. Runt den historierade initialen skjuter det ut m-formade rankor i de intilliggande marginalerna. KB A 32 f. 145r (beskuren).

Foto Jens Gustavsson, KB.

hemma i 1400-talets Vadstenaproduktion. (Bild 25.) Bönböckerna (C 471, E 9098), psalteriet (C 456) och korboken (C 485) med den aktuella dekoren både tillverkades och användes i nunnornas del av klostret, men är svåra att datera exaktare än till sent 1400-tal/tidigt 1500-tal. Christina Hansdotter (Brask) har medverkat som skriver-ska i C 456 (folio 51–143), men inte utfört dekoren. Övriga skrivare i C 456 är inte identifierade och inte heller skrivarskorna i C 471, C 485 och E 9068, trots att så många som nio olika händer kan spåras i den sistnämnda. Stilistiskt sett ligger dekoren i den norska *Cantus sororum* C 448 närmast Thorkel Eloffssons C 278, men bönboken är mindre stringent utförd. Båda dessa verk med norsk anknytning kombinerar dessutom kursiv stil med bokmåleriet, vilket är ovanligt.

Betydligt prydligare skrivna än broder Thorkels bok är C 471, C 456 och delar av E 9068. E 9068 och C 456 har samma dekormålare, men inte samma skrivare. C 456 har sannolikt kopierats av tre olika skrivarskor, varav den ena alltså är Christina Hansdotter (Brask) (f. 51–143).²³⁵ Den första handen i C 456 (f. 1r–47v) påträffas även i C 471 (f. 21r–30v, 159r–182v) och C 485 (f. 1r–42v). Skriverskan som verkade i både C 456, C 471 och C 485 använde en m-formad dekor som jämfört med de andra har ett något skirare

utförande med mer luftighet och mindre tätt mellan m:en. Samma karaktär i dekoren har också en tryckt bibel från Vadstenabiblioteket, den nyssnämnda Uppsalainkunabeln Ink 33:38.²³⁶ Betydligt mer tätt dekorerade av m-formade marginalstavar är A 32, C 161 och bönboken E 9068.²³⁷ Det är också på de boksidor som den tredje handen har skrivit som de m-formade marginaldekorerna förekommer.²³⁸ Visserligen har Christina Hansdotter (Brask) varit inblandad i kopieringen av några av handskrifterna med den aktuella m-dekoren, men spåren leder inte till henne. Hon har som nämnts en annan stil. Den som målade den skira dekoren vid anfangen på

²³⁵ C 456: I 1r–47r, II 47r–50v, III 51r–143r. Hand I samma som C 471 hand II.

²³⁶ Förvärvat mellan 1490 och 1531, Fredriksson 1996 s 55. Tryckt i Nürnberg 1479 enligt Libris. Bibliotekssignum ej känt.

²³⁷ E 9068 Hand I folio 1r–5v, 14r–28r, 29r–30r, 73r–83v, 88r–99v, 116r–117r. Kanske är det samma skrivarehand som hand A 3: III, Berlin Theol lat 71: II, C 456: I, och antingen hand II eller VI i Gießen 881? Ingela Hedström har enligt muntlig uppgift 2018 en annan attribuering och anser att skrivare A3: III = A 82, men inte identisk med E 9068: I.

²³⁸ Folio 3r, 29r, 88r och 117r.

folio 32r i E 9068 har istället en stil som påminner om C 452 och Lund Mh 21, men ändå utförd mindre stringent och dessutom betydligt senare än de.²³⁹ Ytterligt proffsig dekor och skrift har *Cantus sororum* C 444 och delar av C 442. De har m-former i några av marginalerna, men blommar inte alls ut i långa slingor som exempelvis i A 32, C 456 och E 9068. Eftersom Christina Hansdotter (Brask) är den andra handen verksam i C 442 kan den åtminstone dateras till hennes långa professtid, 1459–1520.

Samma täta karaktär på marginaldekoren med minuskel-m som i A 32 m.fl. ses också i ett par av de ovan nämnda tryckta böckerna från Vadstenabrödernas samling, Ink 33:76 och Ink 33:122 (bild 24), tryckta 1474 respektive 1482.²⁴⁰ Hur snart därefter som de kan ha införlivats i klostrets bibliotek är oklart, men det kan ha skett inom bara några år, eftersom flera av bröderna var ute på bland annat Romresor under denna period.²⁴¹ Att Revelationeshandskriften A 32 härstammar från brödernas bibliotek visar alltså dess bibliotekssignum, och att detta dessutom är treställigt tyder enligt latinisten Anna Fredriksson på att den förvärvades under senare delen av 1400-talet.²⁴² Till skillnad från A 32 har C 161 som sagt inte skrivits i klostret utan inköpts i Tyskland redan i början av 1400-talet.²⁴³ Dekoren ger emellertid intryck av att huvudsakligen vara senare tillagd. Det röda bläcket som använts i anfanger och marginalrankor är inte av samma nyans, vilket de oftast är när de är utförda samtidigt. Den omgivande "bubbeldekoren" är i en rödare nyans, mer i överensstämmelse med marginalrankan. På flera ställen i handskriften kan man se att marginaldekoren och "bubblorna" som omger de gröna eller röda lombarderna krockar med anfangerernas form och stundtals ligger den tydligt ovanpå textens bläck. Inramningen av den inledande B-initialen på folio 1r har även fått anpassas efter utrymmet. Utrymmesbristen gör att det saknas "bubblor" undertill. Det verkar således som om den ursprungliga dekoren kompletterats i ett senare skede.

De m-formade marginalrankorna skulle kunna vara en rent estetisk preferens som några av skriptoriets medarbetare valt att favorisera, kanske under en begränsad period. Det är emellertid inte en dekor som kan knytas till bara en specifik skrivare. Dateringen av handskrifterna och böckerna visar att det handlar om flera decennier kring sekelskiftet 1500, inte bara en kort period. Att man väljer att dekorera även inköpta handskrifter och böcker med m-dekoren säger kanske också något om värderingen av utformningen?

²³⁹ Lund Mh 21 skrevs av Vadstenabrodern Johannes Johannesson, verksam i klostret 1416–46. Samma stil har C 452, skriven delvis av samme broder som Lundhandskriften, men dekoren i C 452 är placerad på folio 25r–72v, dvs. den del som skrevs av den annan skrivare, inte Johannes. MHUU bd 5 1992 s 142.

²⁴⁰ UUB Ink 33:76 Thomas Aquino *De veritate catholicae fidei contra errores infidelium sive Summa catholica fidei*. Tryckt i Strassburg 1474. Attribueras till Vadstena, bibliotekssignum ej känt. Ink 33:122 Ambrosius de Cora *Defensorum ordinis heremitarum S Augustini*. Tryckt i Rom 1482. Förvärvat i Vadstena 1490–1531, Fredriksson 1996 s 55. Vadstenasignum: F 3° 12us. Tillhörde Filip Ingmarsson.

²⁴¹ Bröder anlände hem till Vadstena från bl.a. Rom 1488 enligt DV 879, och 1506 enligt DV 982. Fler resor till Rom nämns i diariet under 1500-talet.

²⁴² Fredriksson 1997 s 20.

²⁴³ Inskrift på folio 35v daterar den till 1417.

Bild 26a–c. Mässhakskorset pryds av nio stora Mariamonogram längs stammen och med Kristusmonogram (IHS) på korsarmarna. Korset kantas av ett centimeterbrett fä blått sidenband med invävda rosor och minuskel-m av guldtråd. Skara domkyrka, Vgm Inv. nr 1500. Bild a (t.v.) visar helheten, bild b (ovan) Mariamonogram i detalj samt c (t.h.) en detalj av kantbandets m och rosor. © Västergötlands museum.

Det finns en textil parallell till handskrifternas m-formade marginalrankor på ett mässhakekors och en besättningsbård (s.k. parura) från Vadstena. Bården finns nu i Vadstena klostermuseum och korset tillhör Skara domkyrka (nu i Västergötlands museum). (Bild 26.) De broderade föremålen tillverkades av Vadstenanunnorna inom samma tidsperiod som de m-formade marginaldekorerna i handskrifterna skapades. Längs med mässhakskorsets hela stam finns nio stora Mariamonogram, och på vardera av de båda korsarmarna ses ett Kristusmonogram (IHS).²⁴⁴ Monogrammen är infogade in en slingrande vinranka och längst upp finns en liten vapensköld. Vapnet kan enligt Estham troligen hänföras till Skarakaniken Magnus Ambjörnsson, vars syster Ingrid/Ingegärd förmodas ha ägt den tidigare diskuterade bönboken A 43.²⁴⁵ Runt kanten på mässhakskorset och på den högra sidan av besättningsbården sitter ett centimeterbrett vävt band som dekorerats av minuskel-m omväxlande med sexud-

²⁴⁴ Mariamonogrammet finns även på undersidan av foten på en kalk Maribo domkyrka (Dk), se https://www.wikiwand.com/no/Maribo_domkirke#/Inventar.

²⁴⁵ Estham 1991 s 44–47, densamma 1986 s 379–80. Släkten Store har blå botten och silverstjärna/sparre, men Drake av Ingtorp har guld mot blå botten. Färgerna syns inte i reproduktionerna.

diga rosor. Rosorna och m:en är av guldtråd mot blå sidenbotten. Det finns således en tydlig anspelning på jungfru Maria i detta mässhakekors. Det är till och med så att Maria-tematiken nästan är mer påfallande än Kristusreferenserna, trots att det är ett kors. Med tanke på den starka Mariaspiritualitet som genuint präglar Birgittinorden är referenser till jungfru Maria ett givet inslag även i det visuella materialet. Referenser till Maria kan uppfattas i många olika former. Hon är t.ex. rosen, liljan, pärlan, havets stjärna, enhörningsfångaren och så vidare. Alla dessa anspelningar finns i Vadstenasystrarnas bokliga och textila arv. Att, på samma sätt som i kantbandet, skriva minuskel-m som Mariareferenser i böckernas marginaler, ligger nära till hands. Jungfru Maria var systrarnas förebild i Kristusefterföljelsen. De gick i hennes fotspår och allt de gjorde inramades och förevisades av henne: tideböernas olika dagliga teman, Marias vandring i spåren efter Kristi passionsvandring, Marias tilltal till Birgitta i Uppenbarelserna, allt präglades av jungfru Maria.²⁴⁶ Ibland består referenserna av bara ett M, ibland av Mariamonogram och andra gånger av bokstavskombinationer som anspelar på exempelvis bönen *Ave Maria* eller både Maria och Birgitta.²⁴⁷

I några fall ledsagas handskrifternas m-dekorer av hjärtformade hängen. I Christina Hansdotters (Brask) initialer är det stundtals ett hjärta som formar avslutningen nedtill på initialdekoren, som exempelvis i bönboken E 9068. (Bild 27.) Detta hjärttema i kombination med Mariaanspelningarna går att se på flera håll i Vadstenamaterialet. Ett par broderier från dotterklostret i Nådendal (Finland) är översållade av Maria-referenser, bland annat hjärtan.²⁴⁸ Ursprunget till denna koppling mellan Maria och hjärtat visar också på en koppling till Kristi lidande. Marias kärlek till sonen skulle förvisso kunna symboliseras av ett hjärta, men i det teologiska sammanhanget syftar hjärtat också på den ömsesidiga djupa kärleken mellan Maria och Kristus. Några av hjärtana innehåller också Kristi sår, som i C 443 (bild 22b), vilket ger en koppling mellan Marias lidande inför sonens lidande, "hans hjärta var mitt hjärta" som Maria vittnar om för Birgitta i Uppenbarelserna.²⁴⁹ Därför flankeras bilden av Marias sju smärtor i A 1 (bild 21) av ett sårat hjärta i marginalen mittemot och därför kan även inskriften inuti hjärtat, *fons amoris*, syfta på både Marias kärlek och den självutlämnande Kristuskärleken, samt Guds kärlek till människorna när han sände sin son att dö för världen. Både minuskel-m:en och de små hjärtana i

²⁴⁶ Se Hårdelin, Alf, *I Kristi och Marias spår: om stationsandakter i Vadstena kloster: textutgåvor och analyser*, Runica et mediævalia, Stockholm, 2003.

²⁴⁷ En del tolkningar av infogade initialer som syftande på brodöser/skriverskor är troligen felaktigt uppfattade referenser till Maria, se diskussion hos Räsänen 2013 s 109–135 (isht s 129ff).

²⁴⁸ De förvaras i Nationalmuseet i Helsingfors. Bild se t.ex. [²⁴⁹ Sahlén, Claire, "His heart was my heart." Birgitta of Sweden's devotion to the heart of Mary", *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991*, KVHAA, Konferenser 28, red. Alf Hårdelin, Mereth Lindgren, Stockholm 1993 s 213–227.](https://stor.systeemi.net/thumbnaill.php?pic=uimgc/img_5423664_ee5b08c29d93b19669c74148faa92866.jpg&w=1024&sq=Y&cb=Y, https://www.google.com/search?client=firefox-b-ab&biw=1530&bih=829&tbm=isch&sa=1&ei=ivoIXI2ICsWMimgXVi4SwBQ&q=n%C3%A5dendal+broderi&oq=n%C3%A5dendal+broderi&gs_l=img.3...14515.17451..18796...0.0..0.51.639.16.....0....1.gws-wiz-img.....0j0i67j0i5i30j0i30j0i24.yoszY7WjFUM.</p>
</div>
<div data-bbox=)

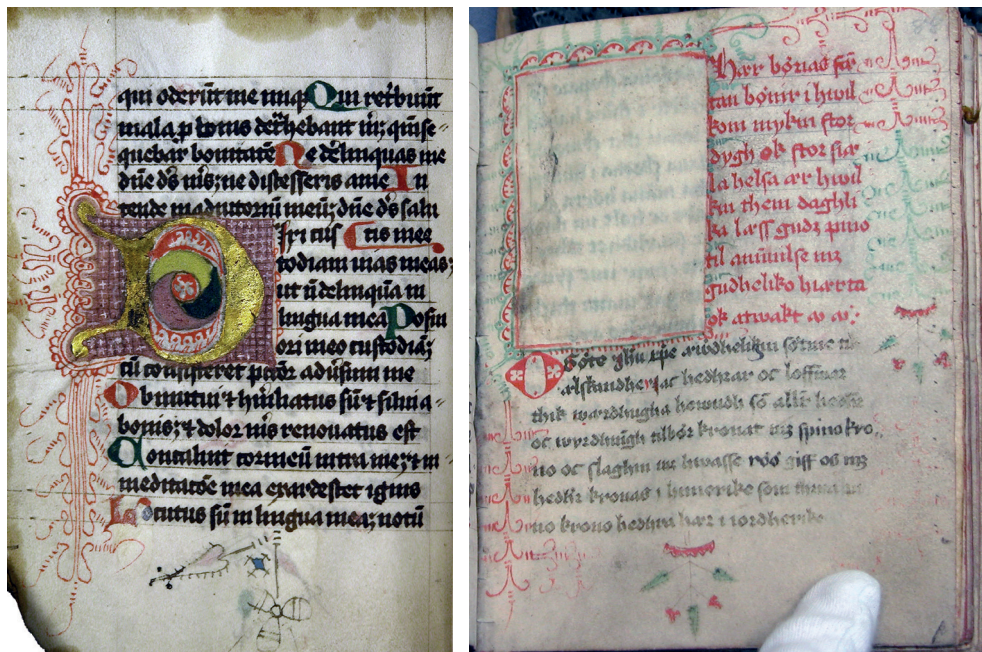

Bild 27. Två bönboksexempel från Vadstena på m-formade marginalrankor med hjärtformade hängen och stora initialer med rutiga fonder. A) UUB C 456 f 43v, B) RAE 9068 f 88r. © UUB och förf.

marginalerna kan placeras in i den marianskt djupt präglade birgittinska fromheten. Att tolka dem som enbart dekorativa inslag, vore att förringa dem.²⁵⁰

Förutom de m-formade marginalerna har Uppenbarelsehandskriften A 32 ytterligare ett intressant inslag av bokmåleri, som är mycket ovanligt i Vadstenahandskrifterna. (Bild 25.) På folio 145r har den inledande bokstaven C utformats som en historierad initial. Det innebär att den har en figurativ framställning och inte enbart en dekorativ utformning. Det är en av mycket få figurativa initialer i Vadstena-materialet överhuvudtaget. Den nio rader höga initialen inleder bok 7 av Birgittas Uppenbarelsen, med orden "Cum esset..." I det röd-gröna C:et reser sig en raggig bock på bakbenen, jagande en vit hund som trasslat in sig i bokstavens vänstersida. I bakgrunden skymtar ett träd och lite markvegetation, och i de båda vänstra hörnsvicklarna ses kott-imiterande mönster.²⁵¹ Bokens signum (E 2° 1us) avslöjar att den hört till brödernas boksamling men frågan om den är utförd av systrarna eller bröderna får lämnas öppen tills vidare.

²⁵⁰ Sandgren, Eva Lq, "Hearts of Love and Pain: Images for Devotion in Vadstena Abbey", *Words and matter: the Virgin Mary in late medieval and early modern parish life*, eds. J. Carlquist, V. Langum, Runica et Mediaevalia, Stockholm 2015.

²⁵¹ På folio 32r och 213r finns 6–7 rader höga dekorerade initialer i samma stil och kulörer.

Miniatyrer och bildprogram i Vadstenahandskrifterna

Uppenbarelsehandskriften A 32 är således en för klostret unik bevarad inhemsk produkt med sin figurativa initial. (Bild 25.) Figurmåleri är överhuvudtaget ett begränsat fenomen i de handskrifter som tillverkats i Vadstena.²⁵² Antalet bevarade miniaturer som målats direkt på pergamentet är ytterst få. Det förefaller som om man i Vadstenaskriptoriet företrädesvis limmat in eller sytt fast bilder i sina böcker istället för att måla dem direkt på pergamentet. Det finns endast ett fåtal undantag, som bönboken A 36 med en miniatyr av Nådastolen, Gregoriusmässan i Berlin Theol oct 71,²⁵³ Kristi sidosår med passionsredskap i A 80 (bild 15), den emblematiske bilden av det sårade hjärtat i C 443 (bild 22b) samt på fem ställen i bönboken C 68.²⁵⁴ Madonnabilden i A 43 f. 4v är däremot så noggrant fastklistrad att den kan förefalla målade direkt på baksidan, men i ena hörnet avslöjar limsläppet att det också är en inklistrad miniatyr, om än handmålade.²⁵⁵ Likaledes är den handmålade Gregoriusmässan i C 420 inklistrad i missalet. (Bild 46 nedan.)²⁵⁶

Att döma av de bevarade miniaturerna och spåren efter några av de förlorade, använde systrarna gärna kolorerade tryck, träsnitt, som man importerat företrädesvis från Tyskland och Nederländerna. Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (A 43) är en mycket tydlig företrädare för detta med fem av sina sex bevarade miniaturer av utländsk proveniens.²⁵⁷ Tryckta bilder har ingått även i A 1, A 3, A 12, C 12 och C 68. I de allra flesta fall har de infogade bilderna tyvärr gått förlorade. Miniaturer som varit inklistrade har stundom avlägsnats helt och hållet och vad som finns kvar är limresterna och den handmålade ramen som omgett bilden. Att de i så stor utsträckning har försvunnit beror mestadels inte på att man använt dåligt lim, utan att någon senare avsiktligt avlägsnat dem. Ibland har även hela boksidor eller delar därav blivit utskurna och idag ser man bara ett hål i pergamentet eller resterna av en boksida i inre marginalen bredvid bindningen. Spåren av miniaturerna vittnar om att det inte varit helt lätt att få dem att släppa från baksidan. Det finns också exempel på att bilder varit fastsydda i pergamentet med tråd, och därför försvunnit när tråden brustit. Kvar finns då raderna av nålhål i pergamentet.²⁵⁸ Nålhålen kan ibland härstamma från förlorade illuminationsskyddande ”silkesgardiner”, om de är placerade i närheten av en illumination och längs med boksidans marginal. Men

²⁵² I brödernas bibliotek fanns däremot ett antal illuminerade verk som tillverkats utomlands, se kapitel 3 nedan.

²⁵³ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc [2020-06-10] eller betaversionen https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033 [2020-06-10].

²⁵⁴ Nålhål efter stygn i kanten av förlorade bilder i C 68 se folio 49, 50, 86, 145, 146 och 148.

²⁵⁵ Bild se <https://www.manuscripta.se/ms/100223>.

²⁵⁶ Bild se <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0024&pid=alvin-record%3A193383&dswid=1843>. En framställning av samma motiv ingår även på folio 123v i Vadstenabönboken i Berlin, se fotnot 105 ovan.

²⁵⁷ Braaten 2006 s 52–54.

²⁵⁸ T.ex. i KB ms Rålamb 4 in 8° folio 27.

det finns alltså exempel på att synålshålen istället löper runt hela bildens utrymme, vilket betyder att den varit fastsydd.²⁵⁹ Exempel på förlorade inklistrade bilder möter på ett flertal sidor i Birgitta Andersdotters bönbok (A 80) medan det i Gävlebönboken är flera initialer som skurits bort, samt ett helt blad.²⁶⁰

Tack vare att de flesta av de förlorade bilderna lämnat tydliga fysiska spår efter sig kan man inte bara se var i böckerna bilderna en gång varit infogade utan också utläsa vid vilka texter de placerats. Det visar sig också att det är många av nunnornas bönböcker som haft mer eller mindre omfattande bildprogram. (Se bilaga 2.) Vissa har haft enstaka bilder och andra har haft ett tiotal eller fler. De tre stora handskrifterna A 1, A 2 och A 3 har haft begränsade bildprogram men har ändå förlorat fyra bilder sammanlagt.²⁶¹ Bönboken A 12 förefaller komplett med sina tre inklistrade tryckta bilder medan A 36, C 443 och Berlin Theol lat 71 har vardera kvar en av sina två miniaturer. A 81 och E 9068 har spår av tre miniaturer var. Gießen 881 tycks ha haft två eller tre miniaturer. A 80 och C 12 uppvisar betydligt mer omfattande bildprogram som gått förlorade medan A 43 har kvar sju av nio ursprungliga miniaturer²⁶² och C 68 har kvar sju av de ursprungligen sjutton miniaturerna.²⁶³

Bildprogrammen i nunnornas bönböcker

Den av Christina Hansdotter (Brask) skrivna tideboken C 12 har tre bevarade små träsnitt och det finns spår av inklistrade bilder på ytterligare åtta platser i boken.²⁶⁴ Flera av dessa små bilder är inklistrade i marginalerna och alla utom en saknar handmålade ramar, till skillnad från de flesta av de större bilderna där ofta ramrester finns kvar. På folio 1v (bild 16) finns tydliga spår av miniaturramen och på folio 131v är till och med ett pappershörn av bilden kvar, en fortsättning på den röd/vita dekor som omgett bilden. Även på folio 163v finns ett par mycket små rester kvar från bildens ram som visar att det varit en tryckt bild.²⁶⁵

De bevarade bilderna i C 12 visar Katarina av Vadstena (f. 117r), Gregoriusmässa (f. 150v) samt en Pietá (f. 152r).²⁶⁶ Ett par av de förlorade miniaturerna har varit helsidesbilder (f. 1v, 131v) medan andra haft betydligt mindre format. Fem bilder, bl.a. Katarinabilden och Gregoriusmässan, har mandelform och är 4 cm höga och

²⁵⁹ Ett par exempel ses i bönboken C 68 f. 111v, 144v. Ursula Weekes diskuterar en birgittinsk bönbok med isydda bilder från Birgittinklostret Marienwater (London, British Library ms Add. 14042 f. 61v.) i *Early engravers and their public* 2004 s 167–185. Se enklare exempel i Rudy, Kathryn *Postcards on parchment* Yale Univ. Press, New Haven 2015 fig. 239.

²⁶⁰ Inga bildförluster i C 475, AM 422, Gießen- eller Rålamb-handskrifterna noterade enligt Hedströms katalog 2009.

²⁶¹ KB A 1 folio 214v, A 2 folio 106v, A 3 folio 80v (två bilder).

²⁶² Braaten 2006 s 31.

²⁶³ Sandgren 2014 s 25.

²⁶⁴ Personliga initialer, *c b*, för Christina Hansdotter Brask ses på folio 2r, 52r, 142r och 172r. Tunn rosa guldgrund i C 12. Spår av förlorade bilder på folio 1v, 94r, 116r, 121v, 131v, 163v, 186r. Bildprogrammet i C 12 är publicerat i Sandgren "Christina Hansdotter Brask" 2017. Se även <https://www.manuscripta.se/ms/100406>.

²⁶⁵ Handskriften är tyvärr inte digitaliserad ännu.

²⁶⁶ Sandgren "Christina Hansdotter Brask" 2017 s 157, fig. 5, 7, 8.

2,7 cm breda.²⁶⁷ Pietåbilden är däremot femkantig och endast 3,4 cm hög. (Bild 28.) Vilka övriga motiv som troligen prytt bönboken går till stor del att lista ut med hjälp av de bönetexter som står att läsa vid bilderna. (Se bilaga 4.) Den saknade ovala bilden på folio 48r inledde S Annas tidegärd och har gissningsvis pryts av motivet Anna själv tredje. Förutom S Katarina av Vadstena så har även en oval bild av den heliga Birgitta hört till utsmyckningen (f. 116r), lämpligt placerad strax före dottern Katarina (f. 117r). Jungfru Maria har sannolikt prytt bilden på folio 94r där *salutationes* börjar: "Jag hälsar dig jungfru Maria..." Med tanke på textens fortsättning är det rimligt att en Bebådelsescen varit aktuell.²⁶⁸ Ytterligare en scen med jungfru Maria fanns på folio 163v, i anslutning till Marie sju fröjder. Intill bönen inför Veronikas svetteduk på folio 121v passar en bild av Kristi ansikte naturligtvis bäst, en så kallad Veronikabild. Tyvärr har ingen sådan bevarats från Vadstena kloster, men åtskilliga tryckta och handmålade sådana finns från andra håll.²⁶⁹

På folio 132r börjar Birgittas femton böner inför Jesu Kristi lidande (*Quindecim orationes*), vilken passar att illustrera med antingen en Smärtoman, *Arma Christi* eller en Kalvariescen på den motstående bildsidan, folio 131v. Bönen som börjar på folio 185v ställs till Jesu heliga namn, varför ett Kristusmonogram passar bäst in på folio 186r, kanske av samma utformning som träsnittet på folio 89v i Ingegerd Ambjörnsdotters nämnda bönbok (A 43).²⁷⁰ Vad som framställts på inledningsbilden på folio 1v är svårare att svara på. Texten är Helga trefaldighets tidegärd, en vanlig text i bönböckerna. Naturligtvis kan en trenighetsframställning i form av en Nädastol passa bra, som i A 36,²⁷¹ men det finns även andra möjligheter.

Trots att den lilla bönboken C 68 möjligen kan ha tillverkats utanför klostret, finns det goda skäl att betrakta den som en Vadstenahandskrift.²⁷² Den har tro-

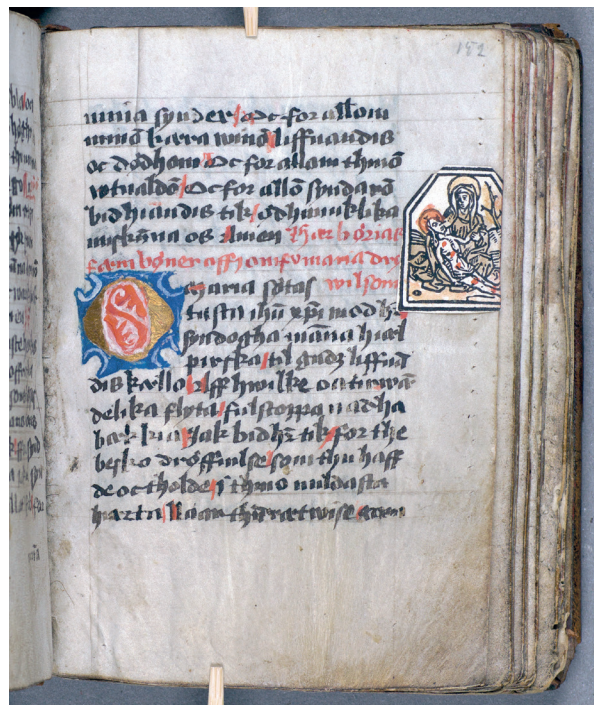

Bild 28. Baksidan fol. 152r i bönboken UUB C 12 visar Pietå i ett kolorerat träsnitt på papper, inlimmat i den yttre marginalen och senare beskuren. Mått ca 11,5 x 15,5 cm. © UUB.

²⁶⁷ Mandelformade bilder var placerade på folio 2r, 48r, 116, 117r, 150v.

²⁶⁸ Se Geete, Robert (red.), *Svenska böner från medeltiden* Norstedt, Stockholm, 1907–09 bön nr 123a, s 251–253.

²⁶⁹ Se Hamburger 1997 s 195, 197.

²⁷⁰ Bild se Braaten 2006 s 101 bild 3. Digital fullversion se <https://www.manuscripta.se/ms/100223>.

²⁷¹ A 36 se <https://www.manuscripta.se/ms/100220>.

²⁷² Digital fullversion se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+68%22%7D%5D%5D&c=7&aqe=%5B%5D&af=%5B%5D&searchType=EXTENDED&query=C+68&pid=alvin-record%3A184919&dswid=-5614#alvin-record%3A184919.

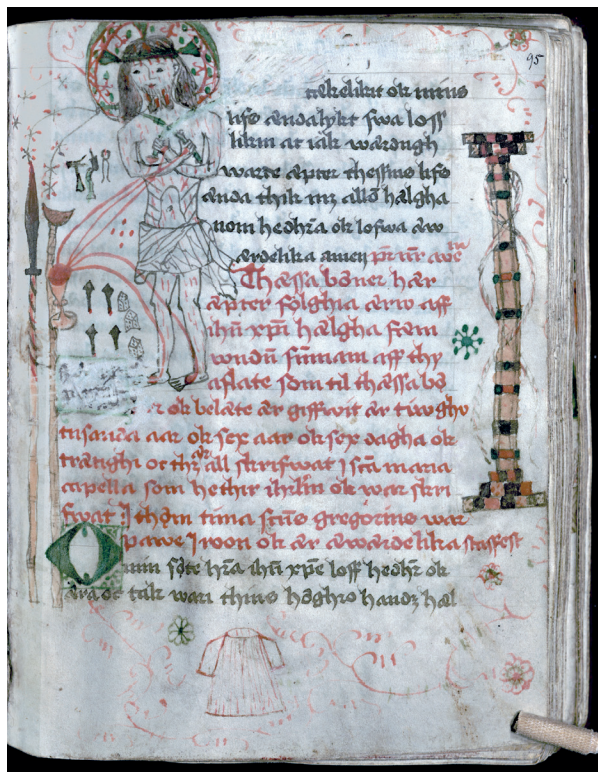

Bild 29. Smärtomannen omgiven av passionsredskapen. Passionsredskapen har placerats ut runt om boksidans text, tillsammans med Kristus framställd som smärtoman. I händerna håller han gisslet och en kalk samlar upp det flödande blodet. Till höger ses pelaren han fästes vid, till vänster Longinus lans, ättiksvampen, de fyra spikarna, hammare, tång samt en raderad skylt. Under texten ses livklädnaden. UUB C 68 fol. 95r. © UUB.

ligen införlivats med universitetssamlingen tillsammans med de övriga Vadstenahandskrifterna. Denna bönbok har också förlorat en hel del av sin bildskatt men har kvar några bilder bl.a. i marginalerna.²⁷³ (Se bilaga 2, 4.) En av de kvarvarande bilderna ansluter i storlek till de små träsnitten i C 12 – folio 97v har ett litet kolorerat träsnitt med en Golgatascen.²⁷⁴ De populära kvinnliga helgonen Katarina av Alexandria, Barbara och Dorothea poserar i marginalerna på tre olika boksidor.²⁷⁵ S Katarina uppträder till och med två gånger, först vid Katarinas tidegård (f. 47v), och sedan i samband med en bön på folio 127r. I båda bilderna är hon utrustad med sina sedvanliga attribut: hjul, svärd och bok. S Dorothea framställs med sin blomsterkorg (f. 129r). Kvinnorna avbildas i praktfulla röd-gröna dräkter med höga kronor på huvudet och långt lockigt hår. På kinderna ses små röda rosor och de små munnarna har röda läppar. Sättet att teckna ansikten har vissa drag gemensamt med de figurer som ses i Gregoriusmässan i missalet C 420 och Berlinbönboken Theol lat oct 71.²⁷⁶ Samma figurteckning ses också i *Smärtomannen* omgiven av *Arma Christi* på folio 95r. (Bild 29.) Överhuvudtaget var det nu mycket slitna måleriet i C 68 en gång mycket rikligt, mestadels utfört i rött och grönt. Många av de nedhängande marginaldekoratio-

ner, stjärnor, blommor och lockigt utformade hängen, har nöts bort. Måleriet har en utformning som genom sin sirlighet skiljer sig från merparten av de bevarade illuminationerna från Vadstena. Här finns också spår av ommålning och raderingar i måleriet.²⁷⁷ Några blad har skurits bort, samtidigt som texten blivit ifylld för att synas bättre på vissa ställen.²⁷⁸

²⁷³ Sandgren 2014 s 23–26.

²⁷⁴ Bilden (6,3 x 5,5 cm) är tryckt på papper och dess baksida är tom.

²⁷⁵ https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=617&searchType=TEXT&query=c+68&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22c+68%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A184919&c=1#alvin-record%3A184919

²⁷⁶ Bild se https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc [2020-06-10] eller betaversioken https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033 [2020-06-10].

²⁷⁷ Folio 27r ommålad D-initial, raderingar av text och/eller dekor på f. 51v, 105r, 115rv, 127r, 139v, 147v, 148r.

²⁷⁸ Se Hedström 2009 s 505–506. Ett blad med delar av text bortskuret finns också efter inlagan.

Bilderna i bönboken C 68 tycks ha varit införda med hjälp av tre olika tekniker. De direkt på pergamentet handmålade bilderna är de nämnda jungfruhelgonen, Smärtomannen och ett par röda hjärtan.²⁷⁹ Lim har använts för att foga in en handfull bilder,²⁸⁰ men det finns också nålhål som tyder på att ett tiotal bilder varit fastsydda.²⁸¹ Några av de insydda bilderna har bara varit fästade längs med ena sidan, i över- eller ytterkanten av boksidorna. Placeringen av nålhålen skulle i dessa fall kunna tolkas som spår efter illuminationsskyddande "gardiner" som i A 12 m.fl., men i C 68 finns bara spår av underliggande illuminationer på två av dessa tio ställen.²⁸² Däremot skulle det passa bra in med bilder till texten på dessa ställen, eftersom de är placerade i anslutning till nya textavsnitt eller viktiga böneteman.²⁸³ (Se bilaga 4.) Placeringen av dem på boksidan visar att några av dem skymt texten, men genom att fästa dem längs ena sidan kunde de vikas undan så att texten blev synlig. Texterna vid de tomma bildytorna tyder på att de förlorade bilderna framställt i tur och ordning: S Anna (50r),²⁸⁴ jungfru Maria (61r),²⁸⁵ passionsmotiv (89r), Veronika/Sancta facies (99r),²⁸⁶ Kristusmonogram (104r),²⁸⁷ Uppståndelsen (105r),²⁸⁸ Marie smärtor (110r eller v), Marie himmelsfärd (111v, 123v),²⁸⁹ evangelisten Johannes (130r)²⁹⁰ samt troligen en hostia eller monstrans (144v).²⁹¹ Ovanför det röda hjärtat på folio 138v finns ett svärd som utsatts för raderingsförsök. Bönen, Marie fem smärtor, handlar om de fem svärd som genomborrade Marias hjärta inför åsynen av sonens lidande.²⁹² Det röda hjärtat med fem svarta sår och fyra spikar, samt svärdet, passar väl ihop med bönen. Stilistiskt närstående till C 68 är Gregoriusmässan i det tidigare nämnda Linköpingsmissalet C 420, en motivframställning som i sin tur har en närstående parallell i Kristina Pedersdotters bönbok, Berlin Theol lat 71 (f. 123v).²⁹³

²⁷⁹ Röda hjärtan med svarta spikar ses i marginalerna på folio 138v, 140v.

²⁸⁰ Inklistrade bilder troligen på folio 99r, 105r, 111v, 115v(?), 130r, 144v.

²⁸¹ Hålen har inte med linjeringen av skrivytan att göra. Sömnadsspår i form av antingen hål eller hål med trådrester finns på f. 50, 61, 89, 99, 105, 108, 110, 111, 123 och 144.

²⁸² Spår av lim ses på folio 105r och 111v.

²⁸³ Weekes 2004 s 167–185.

²⁸⁴ Ett blad mellan 49 och 50 saknas och rubriktexten på f. 50r är ofullständig. Bladet kan ha haft en bild av S Anna.

²⁸⁵ Spår efter bild som mäter B: 2,2 cm, H:3,5 cm.

²⁸⁶ Bildytan ca 5,7 cm bred och 6,6 cm hög. Synålshål längs tre kanter.

²⁸⁷ Spåret av bilden består i en ljusare oval fläck i yttre marginalen, ca 4 cm hög.

²⁸⁸ Många nålhål ses till vänster och höger om och ett par cm under bildytan. Limmet har inte varit utspritt över hela bildytan utan mest i kanterna och mitt på. B: 6,8 cm, H: 10,3 cm (beskuren vänster). På bildytan finns raderad text där ordet syster nämns två gånger.

²⁸⁹ Folio 111v har många synålshål och en liten röd trårest kring bildytan, H: 6,5 cm, B: ca 4,8 cm (limspår och synålshål stämmer inte i bredd). En skugga som av en bildyta med grönt inslag ses även i marginalen på f. 115v.

²⁹⁰ Det är mycket tydliga limspår efter bildens asymmetriska form, B: 2,5–5,5 cm, H: 11,4 cm.

²⁹¹ B: 2,5 cm, H: 3 cm.

²⁹² MHUU bd 2 s 51, Hedström 2009 s 513.

²⁹³ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc. Se även Hedström 2009 s 220, bild 130.

Bild 30. I några av bönböckerna avtecknar sig initialernas bokstavskroppar mot olika varianter av rutiga fonder i exempelvis RA E 9068 f. 29r, UUB C 440 f. 64r och C 475 f. 75r. Detalj. Foto förf. och UUB.

Bönboken Gießen 881 har eventuellt tillhört Katarina Tyrgilsdotter som inträdde i klostret 1506.²⁹⁴ En rikt utsirad filigraninitial med en fågel inuti inleder där de sju botpsalmerna på folio 40v.²⁹⁵ Folio 72v bär tydliga spår efter en inlimmad helsidesbild som inledning till Trefaldighetstidegården. På folio 109v finns likaså spår av en förlorad bild som ackompanjerat fyra böner att läsas vid elevationen av hostian. En Gregoriusmessa eller en monstrans/ hostia skulle kunna passa som motiv i sammanhanget. Mellan folio 135v och 136r saknas troligen ytterligare en bild. Den efterföljande texten handlar här om Kristi fem sår och den föregående är bönen ”Femton böner till Kristi pina”. En framställning av Kristi fem sår, möjligen av liknande slag som i A 43 folio 105r skulle vara passande i sammanhanget.²⁹⁶

Margareta Matsdotters bönbok, E 9068, har en utformning som gör den intressant ur flera aspekter.²⁹⁷ (Bild 30.) I boken finns även flera lakuner. Initialen D saknas på folio 2v, folio 31v har spår av en inklistrad helsidesbild utan ram, på folio 73r saknas en liten miniatyr och dess ram, och på folio 88r saknas miniatyren, men ramen finns kvar. (Bild 27b.) Hedström finner spår av en ram även mellan blad 125 och 126.²⁹⁸ Det försvunna inledande D:et kan ha innehållit en framställning av Treenigheten, då det åter är Helga trefaldighets tidegård som är aktuell. Vad som kan ha funnits på det bortrivna arket vid folio 31v är svårare att säga då texten före-

²⁹⁴ Hedström 2009 s 529–541.

²⁹⁵ Hedström 2009 s 205 bild 120, exempel 6B.

²⁹⁶ Frågan är om suddigheten nederst f. 194v *möjligen* kan ha samband med en förlorad bild och/ eller om en bild var tänkt att sitta här som komplement till bönerna. Den efterföljande boksidan är felaktigt inbunden och innehåller slutet av Rosenkransbönen från f. 185v–186v.

²⁹⁷ Sandgren 2014 s 16–17.

²⁹⁸ Hedström 2009 s 518.

gås av tre ”smärre böner för syndare” och följs av en ofullständig bön som inte identifierats, efterföljd av en nattvardsbön.²⁹⁹ På folio 73r följer femton böner till Kristi pina, rubricerad ”sancte Britas böner” av en senare hand. Här är en scen ur passionsberättelsen tänkbar, men ett sådant motiv är också lämpligt för bönetemat på folio 88r. En framställning av *Arma Christi* eller en Smärtoman är tänkbara alternativ. Hedströms identifierade bildlakun mellan folio 125 och 126 placerar bilden bland helgonbönerna, mitt i Allhelgonabönen (f. 125v-127r).³⁰⁰ Något för sammanhanget särskilt passande motiv är svårt att avgränsa, förutom alla helgon.

Gävlebönboken (Vasaskolan ms 2) har haft betydligt mindre utsmyckning än de ovan nämnda bönböckerna, men där har ändå funnits bilder.³⁰¹ På ett par platser har man även skurit bort förhållandevis små initialer som knappast kan ha haft något bildinnehåll.³⁰² Lakunen mellan blad 2 och 3 uppvisar rester av en ram. Den är placerad i Trefaldighetstidegården och skulle kunna ha avbildat Treenigheten i form av t.ex. en Nådastol. Nära bindningen mellan blad 15 och 16 syns rester från ett tidigare infogat ark. Här handlar bönerna om Tomas tvivlaren respektive Kristi himmelsfärd, följt av Pingstundret.³⁰³

Även Dorotea Nilsdotters bönbok (A 81) har förlorat bilder.³⁰⁴ Kvar finns idag endast den tryckta Markusbild som pryder bakre pärmens insida. Blad 49 har troligen haft en halvsidesbild på rectosidan och en helsidesbild på versosidan. Texten är en Mariabön, vilket tyder på att versosidans helsidesminiatur framställt jungfru Maria.³⁰⁵ Halvsidesbilden på folio 62r bör ha visat Barnamorden i Betlehem eftersom bönen handlar om de oskyldiga barnamartyrerna (som tidigare gick under benämningen ”menlösa barn”). På nästa blad, folio 63r, följer bönen till Jesu fem sår, för vilket det finns passande jämförbara framställningar i A 38, A 43 och A 80 som kan ha haft en parallell i den avlägsnade bilden på folio 62v i denna handskrift.

Eftersom systrarnas tidegård, *Cantus sororum*, var en liturgisk nyskapelse fanns inte några självklara bildtraditioner att relatera till för dessa texter och i Vadstena illustrerades de heller inte. Granskningen av de övriga bönböckerna visar däremot att bildprogrammen i dem var av mycket varierande omfattning, men att de inte i något fall följer de internationella konventionerna för tideböcker med Jesu barndomssvit eller passionssvit till Marie tidegård.³⁰⁶ Inte heller finns det spår av de traditionella framställningarna vid Helga korsets och Helge Andes tidegärder eller vid döds-mässan. Genomgången av de sju bönböckerna ovan och tabellen nedan visar även att bildprogrammen i Vadstenasystrarnas bönböcker innehållit sådana motiv som

²⁹⁹ Hedström 2009 s 521.

³⁰⁰ Hedström 2009 s 526.

³⁰¹ Sandgren 2014 s 15.

³⁰² Gävle ms 2 folio 3r, 7r, 13v.

³⁰³ Hedström 2009 s 544.

³⁰⁴ Sandgren 2014 s 16.

³⁰⁵ Hedström 2009 s 467.

³⁰⁶ Om dessa bildkonventioner för medeltida tideböcker se exempelvis Sandgren *The book of hours of Johannete Ravenelle and the Parisian book illumination around 1400*, Acta Universitatis Upsalien-sis, Diss. Uppsala, 2002, eller verk av Roger S Wieck 1988 eller abbé Victor Leroquais 1927.

var populära i sin samtid och i den monastiska kontexten. Jungfru Maria och Jesu lidande upptar, givetvis, den största platsen. Därutöver märks helgonbilder, Kristus-monogram och avlatsrelaterade bilder som Sancta facies/Veronica och Gregorius-mässan. Den heliga Birgitta och hennes dotter Katarina förekommer i bilderna, men man kunde möjligen ha väntat sig ett ännu större inslag av bilder med dem, just i denna ordensinterna kontext. De flesta av bönböckerna ovan dateras till perioden efter Katarinas skrinläggning 1489, och fram till ca 1530.

Tabell 1. Tabell över motivförekomst i nunnornas bönböcker.

Motiv	Antal bilder
Anna själv tredje	4
Apokalyptisk madonna*	2
Arma Christi*	1
Bebådelsen	2
Gregoriusmässa*	2
Heliga tre konungar	1
Jesu sår*	3
Jungfru Maria	6
Korsbärandet/Passionen*	2
Korsfästelse	1
Kristusmonogram	3
Marie smärtor	2
Nådistol/ Treenighet	3
Pietà	2
Sancta Facies/Veronica*	4
S Barbara	2
S Birgitta	5
S Dorotea	1
S Hieronymus	1
S Johannes döparen	1
S Katarina av Vadstena	1
S Kristoffer	1
S Maria Magdalena	1
S Martin	1
Smärtoman	1
Helgon (exkl. Birgitta & Maria)	14
Mariamotiv	14
Passionsmotiv totalt	12

* Motivet är förknippat med avlat.

Treenighetens tidegård var uppenbarligen en viktig text för nunnorna och står som den inledande tidegården i nio av de undersökta bönböckerna (C 12, E 9068, A 38, A 81, A 82, Rålamb 4, Gießen 881, Berlin 71 och Gävle 2). I flera fall har bilderna som inlett bönboken och/eller den första tidegården gått förlorade. Inledningsminiaturerna har ofta varit i helsidesformat och uppenbarligen haft en viktig plats som

öppningsbilder i flera bönböcker.³⁰⁷ Placeringen innebär också att de i likhet med inledningsbilden i A 80 inte nödvändigtvis haft någon koppling till just den text som följer direkt efter bilden. Istället är det snarast en fristående andaktsbild som möter läsaren som öppnar sin bönbok. Den inledande bilden kunde därför fungera oberoende av texterna och användas som andakts/meditationsbild även utanför nunnekoret. I några fall, som exempelvis A 80, är det en bild som dessutom är förknippad med en viss avlat och ontavvörjande egenskaper. (Bild 15.)³⁰⁸ En antydning om denna lösare relation mellan inledningsbild och inledningstext visar också bildspåren i C 12. (Bild 16.) Där har en inramad helsidesbild på folio 1v flankerat den första textsidan, och den lilla ovala bilden i marginalen intill textens första rader på folio 2r har troligen haft en närmare koppling till själva tidegärdstexten. Det visar sig således att Vadstenasystrarnas bönböcker som regel hade en inledande andaktsbild, och därefter följde ett varierande antal bilder, placerade i direkt anslutning till de texter som de hörde ihop med.³⁰⁹ På så vis kan man säga att nunnorna illustrerade bönerna i sina bönböcker, ofta med helgonbilder. (Se bilaga 2 och 3.)

Man kan givetvis fundera över varför så många av bilderna har försvunnit. Med tanke på att många av dem varit svåra att avlägsna är dåligt lim inte en förklaring. Bilderna kan naturligtvis ha varit attraktiva att tillägna sig för eget bruk i den mån som de varit gångbara efter reformationen. De kan å andra sidan också ha betraktats som allt för katolska i framtoningen och därför refuserats, trots att bönerna är lika katolska som motiven. (Texten kanske var svårare att uttyda än motiven.) De sekundära anteckningar som återfinns i marginaler, och ibland på de tomma bildytorna i A 80, vittnar om en klart antikatolsk referensram hos en läsare från senare tid.³¹⁰

Bildmiljön på nunneläktaren

Nunneläktaren och bönboksbilderna

Avsnittet ovan behandlade själva handskrifterna och deras utformning. I det följande ska istället deras användning i kyrkan stå i fokus. När systrarna gick till kyrkan får man föreställa sig att de gick två och två i en lång rad, i en procession som startade i dormitoriet eller vid kapitelsalen, beroende på vilken tid på dagen det var. Strax innan de klev in i kyrkan, passerade de den öppna grav som heliga Birgitta föreskrivit

³⁰⁷ Första tidegården är Treenighetens i A 36, A 38, A 81, A 82, Berlin, C 12, C 68(?), E 9068, Gießen, Gävle, C 471. (Första tidegården är Helige Andes i A 43, A 80, C 475, C 443, C 475, C 502.)

³⁰⁸ Sandgren 2014.

³⁰⁹ Se Sandgren 2014.

³¹⁰ Kommentarererna är skrivna under 1700–1800-talen och använder omdömen som "münkedikter" (f. 98r), "ynklig münkedikt" (f. 120v), "usel münkedikt" (f. 136v), "tarvlig vantro" (f. 145r), "hvilken vantro och enfaldighet" (f. 152r), "usel påfvedikt" (f. 170v), "fjällighet" (f. 181v), "üsel påfve- och münkedikt" (f. 195v).

att de dagligen skulle passera och stanna upp vid i samband med tersen.³¹¹ Därefter gick de in i kyrkan via en gångbro, förankrad i den nordöstra delen av läktaren. På väg till sina respektive platser passerade de och hälsade Kristus (monstransen) och bilden av jungfru Maria på deras andaktsaltare. De femton passionstavlor som var placerade på läktarens västra vägg gick de till vid fredagens Botpsalmsprocession.³¹² Väl på sina platser hälsade de med en bugning Mariaaltaret i öster, och vid vespern även varandra, innan de satte sig i korstolarna. När de sjöng tidebönerna hade de helst sina böcker framför sig i knäet för att läsa och sjunga rätt.³¹³ I de Vadstena-handskrifter som innehåller *Cantus sororum* finns som sagt inga spår av bildprogram, till skillnad från de ovan diskuterade bönböckerna.³¹⁴ De tycks så att säga ha lämnats figurfria, men däremot finns det dekorerade anfanger i dem som både underlätade att hitta i dem under läsningen och betonade vissa partier. Frågan är om det möjligen kan vara en medveten tolkning i linje med grundarinnans restriktioner, att hålla en dämpad karaktär och inte förvilla de fromma tankarna med figurativa framställningar. Samtidigt är bokmåleriet i dem dekorationer, dvs. stick i stäv med vad som gällde för kyrkorummets utsmyckning. Som framgått tidigare tillät man dessutom ägandet av påkostade bönböcker och psalterier.³¹⁵ Andaktsböckerna fanns till hands i nunnornas korstolar, och i koret fanns fler liturgiska böcker att låna för den som behövde.³¹⁶

Förutom en stor mängd kortare böner innehåller den ovan flera gånger nämnda bönboken C 12 två tidegärder (Treenighetens, Helige Andes) samt döds-mäsan (requiem) och Botpsalmerna. Botpsalmerna var alltså en del av veckoritualen, men eftersom de inte ingick i *Cantus sororum* finns de inte med i de handskrifterna. Däremot hörde Botpsalmerna till standardtexterna i dåtidens tideböcker. Som genomgången av bildprogrammen visade möttes den nunna som öppnade C 12 en uppsättning bilder som dels visade på Katarinas, Birgittas och jungfru Marias föredömliga exempel på Kristi efterföljelse, dels hade målet att underlätta hennes jordiska salighetsväg till himmelriket eller via avlatsförknippade fromhetsövningar lindra den förväntade plågan i skärselden. (Se bilaga 2 Bildprogram.) I bönboken skapar text och bild en tätt sammanvävd spiritualitetstematisk helhet, präglad av skildringen i Birgittas Uppenbarelser och det synsätt som förmedlas i dem utifrån jungfru Marias perspektiv på frälsningsverket.

Bönboken C 12 innehåller även kortare meditationer för sju olika stationer under de likaledes sju Botpsalmerna, utformade i nära anslutning till texten i Birgittas

³¹¹ *Regula Salvatoris* kap. 27. Lundén bd IV 1959 s 35.

³¹² SDHK 33406.

³¹³ "Oc hwar een syster haffui siin psaltara ypnar fore sik, at ey warde maärkelikin willa ällir oliwdh j chorenom" Klemming 1883–84 s 65–66.

³¹⁴ UUB C 440 är enligt min uppfattning troligen inte gjord i Vadstena utan i Munkaliv i Norge.

³¹⁵ Andersson, Elin, *Responsiones Vadstenenses: perspectives on the Birgittine rule in two texts from Vadstena and Syon Abbey: a critical edition with translation and Introduction*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm, 2011 s 163.

³¹⁶ Enligt kommentar i C 473 fol 1r, se MHUU bd 5 1992 s 190.

Uppenbarelser.³¹⁷ Psalmerna lästes under det att man gick i procession i klosteromgången, och avslutades med läsning av litanian i respektive systra/brödrakor.³¹⁸ Exakt hur denna fredagsprocession med stationsmeditationer gick till i detalj, vet vi inte. Den skulle enligt *Lucidarium* utföras med värdighet, gå utmed korsgången, avslutas i nunnekoret och ledas av en syster bärande en Mariabild.³¹⁹ Sannolikt följde man allmän klosterpraxis och startade processionen i kapitelsalen. Psalmerna lästes medan man vandrade. Om nunnorna verkligen gick runt korsgångens alla fyra längor två och två, blev det väldigt trångt när de passerade mellan det nu försvunna kapitelhuset och kyrkan. Det är därför tänkbart att processionen inte gick hela varvet runt, utan att man nöjde sig med de andra tre bredare korsgångslängorna, dvs. gick medurs från kapitelhuset, innan man skred uppför trappan till nunnekoret. Om bönbokens sju stationer skall användas under processionen innebär det att nunnorna stannade upp vid särskilda platser i korsgången, sannolikt försedda med ackompanjerande lämpliga motiv. Enligt det tidigare nämnda avlatsbrevet från 1496 hörde den nionde av de femton birgittinska passionsstationerna, Kristus dignar under korset, till den senare delen av denna processionsritual.³²⁰ Passionstavlorna var placerade på västra delen av nunneläktaren. Det innebär att systrarna passerade tvärs över hela nunneläktaren, knäfallande bad de därpå litanian, vända mot triumfkrucifixet och högkoret i väster, och sedan intog de sina platser.

Omfattningen på utsmyckningen i bönboken C 12 utgör en mellannivå i Vadstena materialet med sina tretton eller fjorton figurativa framställningar. (Bilaga 2, 4.) Flera av bönböckerna har som vi sett bara haft ett fåtal bilder, som exempelvis A 36, A 38, A 81, E 9068 och C 443. Bönböckerna A 43 och A 80 har däremot haft mer omfattande bildprogram, nio respektive nitton bilder. När Ingegerd Ambjörnsdotter (A 43) och Birgitta Andersdotter (A 80) intog sina korstolar hade de troligen inte bara sina *Cantus sororum*-handskrifter till hands, utan också dessa rikt illuminerade bönböcker. I dem fanns böner för allehanda tillfällen, både inom och utom koret. Det var böner som kompletterade både det dagliga bönelivet och det liturgiska året, genom exempelvis böner för avlidna systrar och bröder på deras minnesdagar. Där fanns också bilder och böner kopplade till vissa specifika andaktsövningar, till avlater och till enskilda helgon.³²¹ Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok inleds av jungfru Maria med Jesusbarnet (f. 4v), ett motiv som fanns i syster Ingegerds närhet där

³¹⁷ Björkman, Ulf, *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv, med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition*, Gleerups, Lund, 1957 s 112, 124, nämner även UUB C 50, KB A 49 och biskop Tide-mansons avlatsbrev från 1470 med överensstämmande stationsandakter. Samma text som i UUB C 12 återfinns även i UUB C 502.

³¹⁸ *Revelationes Extra*. kap 9 nämner dock inte hur dags på dagen. Lundén bd VI 1959 s 120.

³¹⁹ Bilden i processionen nämns ej i *Regula Salvatoris*, men i *Lucidarium* enl. Klemming 1883–84 s 102.

³²⁰ SDHK 33406. De femton stationerna är: 1. fottvagningen, 2. nattvardens instiftande, 3. bönekampen på Oljeberget, 4. Judas förräderi, 5. rannsakingen inför överheten, 6. hudflängningen, 7. törnekröningen, 8. korsdragandet, 9. dignandet under korset, 10. Golgata, 11. korsnedtagningen, 12. moderns sorg över sonen, 13. begravningen, 14. mötet med modern vid graven, 15. himmelfärden.

³²¹ Ibland har helgonurvalet i bönböckerna sannolikt en koppling till namnet på den som ursprungligen ägt boken, men inte i dessa två bönböcker.

Bild 31. Heliga Birgitta och hennes dotter, saliga Katarina, samtalar med Kristus. Kolorerat träsnitt på papper med handmålade ram på pergament. Träsnittet bär en inskription att det är från Dendermonde (här: Teneramonde). Bilden är inklistrad i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok, Kungliga biblioteket A 43 f. 43v. (Förminskad och beskuren.) Mått 11,5 x 16 cm. Foto Jens Gustavsson, KB.

hon satt i sin korstol, nämligen på Mariaaltaret, en våning upp vid den östra väggen. Bilden av heliga Birgitta och Katarina i samtal med Kristus (f. 43v) ramar tematiskt in bönbokens ägarinna som birgittinsk. (Bild 31.) Gregoriusmässan hör till de populära avlatsrelaterade motiven i bönboken (f. 119r). Framställningen av Anna själv tredje (f. 123v) hör inte bara hemma i den dåtida folkliga fromheten utan var också ett kontextuellt viktigt motiv i den marianskt präglade birgittinska kontexten – utan sankta Anna ingen jungfru Maria. I klosterkyrkan fanns dessutom minst tre olika Annaaltaren varav ett tillhörde klostret. Av de två manliga helgon som sannolikt framställdes i syster Ingegerds bönbok hörde den ene, S Johannes döparen, även till den rumsliga kontexten och den andra, S Kristoffer, till den samtida fromheten. Det är dock tveksamt om nunnorna ens kunde skymta Johannes döparens altare på norra sidoläktaren när de i processionerna tågade in eller ut från nunneläktaren. Ett par av bilderna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok har en mer emblematisk komposition och kunde fungera både som meditationsbild och som textledsagare. Det är många senmedeltida bönbokstexter som kan läsas med Kristi passionsredskap och hans sår i fokus. Den mest konkret birgittinska av alla bilderna i bönboken är emellertid miniatyren med Agnus Dei och passionsredskapen (f. 160r). Den är nämligen

försedd med namnen Jesus, Maria och Birgitta. (Bild 32.) För syster Ingegerd stod heliga Birgitta som vägvisare till jungfru Maria, vilken i sin tur var Ingegerds förebild i Kristusefterföljelsen som nunna. Bönbokens bilder och texter pekar på och befäster detta val av livsväg.

När Birgitta Andersdotter (1481/85–1532) slog upp sin bönbok (A 80) föll ögonen på bilden av det i naturlig storlek återgivna Kristi sidosår och några av passionsredskapen (f. 15v, bild 15). Den fungerade som andaktsbild och inledning till hela bönboken, men lite längre fram i boken kunde hon också läsa den text som brukade höra ihop med den här typen av passionsbilder med verklighetsanspråk (f. 168v–169r).³²² Kristi passion och frälsningsgärning har framställts i ytterligare några av bönboksbilderna, liksom jungfru Maria. I korstolen på nunneläktaren befann sig syster Birgitta mellan dessa två visuellt betonade teman: Mariaaltaret i öst och de femton

³²² Sandgren, Eva Lq, "Bilden av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok", *Memento Mori: döden i middelalderens billedvärden*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Bliksrud, L. Liepe, Novus, Oslo 2011 s 127–128.

passionsbilderna på läktarens västverk. Till de avlatsrelaterade bilderna hör, förutom den inledande bilden av Kristi sidosår, även Gregoriusmässan (f. 183v), Veronikas svetteduk (f. 191v) och den Apokalyptiska madonnan (f. 193v). Således motiv som var förbundna med vissa andaktsövningar/böner. Bönboken har även haft sex helgonbilder, men det finns inget som tyder på att heliga Birgitta eller dottern Katarina avbildats. A 80 är den till antalet bilder mest påkostade bönboken från Vadstena med sina ursprungligen nitton miniaturer, men bara den inledande bilden har bevarats. Boken är också ett exempel på att systrarna kunde ärva bönböcker av varandra. Som nämnts ovan finns dels ett antal böneingresser där initialerna som syftar på Birgitta Andersdotter har raderats mer eller mindre väl, dels ser man överst på folio 16r att de nuvarande initialerna KB har målats ovanpå de raderade initialerna BA. (Bild 15.) En så påkostad bok som syster Birgittas passade väl för den senare abbedissan Katarina Bengtsdotter (Gylta, 1546–93).

Förmodligen är både Ingegerd Ambjörnsdotters och Birgitta Andersdotters bönböcker mer påkostade än vad som var normalt för systrarnas bönböcker. Som framgått har de flesta istället spår av en knapp handfull bilder.³²³ (Se bilaga 2.) Tillsammans med de bildlösa *Cantus sororum* innebär det en låg profil jämfört med bildförekomsten i många senmedeltida nunnekloster internationellt sett. Det var alltså inte någon bildmättad bok som systrarna höll i sina händer under fredagsprocessionen eller de många stunderna i koret. Och även om det finns boksidor med enbart dekorativa marginalrankor utan figurframställning, förekommer få saker som kan avleda uppmärksamheten från liturgins eller andaktens innehåll. På så vis borde de ha tilltalat heliga Birgittas återhållsamhet. Det innehåll som betonades i bild och text i dem låg i linje med både den marianskt vinklade passionsspiritualitet som föreskrevs av Birgitta och den fysiskt konkreta fromhetspraxis som utformades under senmedeltiden. Den tog sig uttryck i detaljrika innerliga böner, visuella skildringar av Kristi pinade lemmar och lovsjungande av jungfru Marias ljuvliga kroppsdelar. Från sina korstolar på läktaren hade nunnorna triumfkrucifixet och tavlorna med Kristi passionsvandring i väster, och föredömet Maria i öster. Oavsett om de riktade blicken åt öster eller väster blev de påmindas om Kristi frälsningsgärning och Marias roll i frälsningshistorien. En

Bild 32. Bilden med Agnus Dei och Arma Christi, (Kristi pinoredskap) pryds undertill av namnen Jesus, Maria, Birgitta. Kolorerat träsnitt i KB A 43 f. 169r. Mått 11,5 x 16 cm. (Beskuren.) Foto Jens Gustavsson, KB.

³²³ Antal spår av eller bevarade miniaturer är tre stycken i Gießen 881, C 443, E 9068, A 12, A 81. Två bilder i Berlin 71, Gävle 2, A 38, A 36, och en i Rålamb 4.

skulpterad Mariabild hängde därtill centralt i kyrkans tak sedan 1466, troligen upphängd på samma sätt som över nunneläktaren i klosterkyrkan i Lüne.³²⁴ På kyrkgolvet, i utrymmet mellan pelarna som bar upp jungfru Marias kor och nunneläktaren, reste sig dessutom Birgittaaltaret med dess magnifika altarskåp.³²⁵ Förmodligen stod heliga Birgittas silverskrin uppe på Marialäktaren, väl synligt, och för nunnorna var det placerat som en förgrund till det upphöjda Mariaaltaret. För nunnorna innebar det att både heliga Birgitta och jungfru Maria var samlade i blickfånget mot öster. Men det handlade inte bara om påminnelse utan också en textuell och visuell styrning av det andliga livet i rätt riktning. På Vadstenanunnornas andaktsaltare var ju Kristus dessutom fysiskt närvarande genom hostian i monstransen.

Altare och andaktsbilder på nunneläktaren

Hur nunneläktaren var inredd finns det tyvärr inga vittnesbörd om. Birgittas instruktioner är som sagt vaga både när det gäller storleken, den exakta placeringen i rummet och inredningens utformning. Det som föreskrivs är att det skall finnas ett andaktsaltare med en monstrans ständigt uppställd.³²⁶ I monstransen visades givetvis en invigd hostia, genom vilken Kristus således var närvarande. Vid processioner kunde också en Mariabild bäras med och ställas på altaret. För gudstjänsternas textläsningar måste det ha funnits en läspulpet. De sextio korstolarna måste ha varit uppställda mittemot varandra, troligen i dubbla rader, på norra respektive södra sidan av läktaren. Detta bekräftas av att vespern inleddes med att man bugande hälsade varandra på de båda sidorna, vilket nämndes tidigare.³²⁷ Abbedissa och priorinna skulle sitta längst fram på var sin sida, dvs. närmast öster. De nyaste medlemmarna satt längst bort i raden, mot väster, och gick sist i processionerna.³²⁸ Att det fanns en korsväg på läktaren framgår av avlatsbrevet från Linköpingsbiskopen, som likaledes nämnts förut.

I många rekonstruktionsmodeller och t.ex. det nederländska träsnittet (bild 11), ansluter nunnornas gångbro till en placering mitt på läktarens norra sida. Som berördes i kapitel 1 var detta troligen inte fallet i Vadstena. Gångbron från dörröppningen i nordväggen ledde istället till nunneläktarens främre/östra del, så att de många in- och uttågen fungerade smidigt. Från kyrkan ledde dörren ut till den korridor på andra våningen som gick till dormitoriet i norra konventslängan. Det blev då smidigt att ta sig mellan dormitoriet och kyrkan vid dagens första och sista tideböner. En aspekt av placeringen av läktaren som heliga Birgitta nämner, är att det

³²⁴ SDHK 28 576. Bön inför den hängande Mariabilden i Vadstena gav 40 dagars avlat. Exempel i Kloster Lüne se <https://www.kloster-luene.de/klosteranlage/geschichte> [20200904].

³²⁵ Bild se t.ex. <https://sketchfab.com/3d-models/st-birgitta-altarpiece-vadstena-abbey-church-49176b466b6342b1ba190c83c665f928>.

³²⁶ *Revelationes Extra.* kap. 37. Lundén bd IV 1959 s 140–141.

³²⁷ *Regula Salvatoris* kap. 5. Lundén bd IV 1959 s 18.

³²⁸ *Regula Salvatoris* kap. 18 & 26. Lundén bd IV 1959 s 28, 35. Leksystrarna deltog ej i korsystrarnas böner.

ska gå att se såväl högaltare som Mariaaltare från nunneläktaren.³²⁹ Det skall alltså finnas en öst-västlig siktlinje. Samtidigt var det mycket viktigt att nunnorna inte kunde ses. Någon form av avgränsning måste ha funnits både längs med gångbron och runt läktarens sidor. En viss avgränsning gav möjligen de bakre korstolarnas ryggar, men det bör ha funnits någon ytterligare avskärmning, en läktarbröstning av något slag. Behovet av siktlinje mot öster och väster gör att det antingen inte kan ha varit så höga solida avgränsningar på kortsidorna att nunnorna överhuvudtaget inte kunde se ut och ned mot högkoret i väster, eller så var det någon form av genomsläppliga galler, utformade så att det gick att ana på håll vad som fanns utanför läktaren. Det är också möjligt att åtminstone avgränsningarna mot väster var konstruerade så att de kunde öppnas när så önskades. Sådana öppningsbara avskärmningar har man haft i exempelvis det tyska birgittinklostret Altomünster.³³⁰ Avskärmningen mot Mariaaltaret i öster kan dessutom ha varit annorlunda utformad än mot väster eftersom det inte fanns samma möjlighet till insyn från lekfolk från öster, och i likhet med nunneläktaren var Mariakoret placerat en våning upp från kyrkgolvet.

I samband med Botpsalmsprocessionen diskuterades Linköpingsbiskopens avlatsbrev från 1496.³³¹ Det framgår inte bara att det fanns femton målade passionsbilder uppsatta på västra sidan, dvs. insidan av nunneläktaren.³³² Brevet berättar också att bilderna satt längst bak i nunnekoret, dvs. väster. Motivet som gav den utlovade avlaten utgjorde den nionde scenen i den femton scener långa birgittinska korsvägsandakten, vilken skiljer sig något från andra gängse senmedeltida stationsvandringar, som ofta har fjorton scener.³³³ Bildprogrammet är skapat som en vandring tillsammans med jungfru Maria, i enlighet med skildringen i Birgittas Uppenbarelser.³³⁴ Brevet avslöjar indirekt att nunnorna alltså kunde företa en komplett passionsvandring uppe på läktaren på samma sätt som bröderna i sin klostergård, och lekfolket runt kyrkogårdsmurens stationer.³³⁵ Att göra så var inte bara en from övning under passionstiden. Det var också ett sätt att utföra en pilgrimsfärd i anden, istället för på fysisk plats i Jerusalem, och var en populär och viktig andaktsform bland nunnor under senmedeltiden och förknippad med avlat.³³⁶ För birgittinerna var det dessutom en vandring i jungfru Marias och heliga Birgittas fotspår, som i Uppenbarelserna.

Det är möjligt att miljön på läktaren i praktiken var mer bildrik än vad heliga Birgitta hade tänkt sig. Både läktaravskärmningar och korstolar var lämpliga

³²⁹ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

³³⁰ Enligt muntlig uppgift från fil dr Volker Schier 20 januari 2017.

³³¹ SDHK 33 406.

³³² Härdelin 2003 s 29.

³³³ Se ex.vis. "korsväg" Nationalencyklopedin. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/korsväg>.

³³⁴ Härdelin 2003 s 19, 25. Härdelin refererar till UUB C 50 f. 151r, där stationerna förtecknas. Se även Björkman, Ulf *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv*, Gleerups, Lund 1957 s 124–125.

³³⁵ Sigurdsson & Zachrisson 2003 s 141, 145.

³³⁶ Se exempelvis Rudy, Kathryn, *Virtual pilgrimages in the convent, Imagining Jerusalem in the late Middle Ages*. Brepols, Turnhout, 2011.

Bild 33. Några av de snidade och bildförsedda korstolarna från Mariagers klosternunneläktare har bevarats. De finns numera i den närbelägna kyrkan i Visborg, Jylland. Foto förf.

platser för bildmässig utsmyckning. Nunnornas korstolar finns tyvärr inte kvar. En indikation på hur de kan ha varit utformade ger de senmedeltida korstolarna från Mariagers birgittinkloster i Jylland. De har snidade så kallade miserikordier på undersidan av sittklaffarna och mer fromma motiv på gavelstyckena, samt spår av vapensköldar.³³⁷ (Bild 33). Även i klosterkyrkan i Maribo fanns de snidade korstolarna kvar långt efter reformationen, men är nu borta.³³⁸ De två par korstolar som har bevarats i Vadstena klosterkyrka härrör eventuellt från munkkoret. De kan identifieras i 1600-talsplanerna, placerade i det nya lutherska högkoret vid Birgittaaltaret. Stolarna finns med även på planen från 1700-talets början, men att döma av J. F. Martins hundra år yngre bild har de sedan ställts undan i den gamla sakristian. (Bild 9.)³³⁹ Även om de hört hemma i brödernas kor kan de ge en fingervisning om hur systrarnas korstolar utformades. Korstolarna har en mycket enkel och diskret snidad dekor i form av små sexuddiga rosor, dvs. samma slags rosor som förekommer i broderierna. Att döma av de spikhål som finns på ryggstyckenas insidor och gavlarnas utsidor är det dock troligt att de även pryts av fastspikade bilder, kanske

³³⁷ De bevarade åtta korstolarna finns sedan lång tid tillbaka i den närbelägna Visborgs kyrka.

³³⁸ Korstolarna i Maribo såldes 1793 enligt Norn 1948 s 68.

³³⁹ Tre korstolar är utritade i UUB Palmskiöld 294, men det är två dubbla korstolar som har bevarats. Korstolar syns i J F Martins bild.

av textil. Att fästa textilier på korstolarnas insidor skulle inte bara ha gett ögonfröjd utan även bidragit till ett behagligare klimat, vilket kunde vara önskvärt med tanke på antalet timmar man varje dag tillbringade i dessa korstolar.

Med hjälp av de över två meter höga ryggarna på korstolarna skulle det alltså vara möjligt att skapa en rumslig avgränsning mot söder och norr. I kombination med den upphöjda placeringen på läktaren behövdes det eventuellt inte ytterligare höga läktarbröstningar på nunneläktaren för att avskärma från lekfolkets insyn. Av den västra läktarbröstningens övre del krävdes att nunnorna skulle kunna se över/igenom den mot högaltaret, dessutom fordrades tillräckligt med plats för de femton passionsbilderna. Om bilderna var placerade utmed hela västra sidan innebär det att de upptog 20 alnars längd, eftersom varje travé skulle vara 20 alnar i kvadrat, dvs. knappt 11 meter. Det innebär att i praktiken hade varje stationsbild högst 70 cm till sitt förfogande på bredden, om de placerades tätt. Eftersom avlatsbrevet säger att bilderna var målade kan de fragment av lerreliefer, med i och för sig passande motiv, som påträffades vid utgrävningarna i början på 1960-talet, avskrivas från detta sammanhang.³⁴⁰ Det är mer troligt att de mer väderbeständiga relieferna funnits i utomhusmiljön, möjligen i brödernas korsgång eller lekfolkets stationsvandring kring bogårdsmuren.³⁴¹ Nunnornas passionssvit fick kanske följa med dem när de tvingades flytta sina tideböner från läktaren till det övergivna brödrakoret omkring 1550.

Avlatsbrevet från 1496 är det enda dokument som uttryckligen nämner något om bildmiljön på läktaren, men eftersom det fanns ett altare med en monstrans måste en grundläggande textil altarskrud också ha funnits, dvs. linneduk, antependium, altarbrun. Den förgyllda monstransen lyckades systrarna sannolikt behålla ända till stängningen 1595, men därefter försvinner den ur källorna.³⁴² Huruvida altaret även pryts av kors och ljus är inte känt, men troligt. I stängningsinventariet från 1595 uppräknas flera altarbrun och antependier. Ett noterades vara med guldbroderier, fyra med pärlbroderier och ytterligare sex brun noterades i en grupp för sig. Dessutom fanns tolv antependier, ytterligare tre släta altarbrun samt tre par altarstukor. Tyvärr sägs ingenting om färger, motiv eller mått på de nu uppräknade altartextilierna. Måtten kunde ha gett upplysning om för vilka altaren de var skapade, eftersom Birgitta föreskriver måtten på både högaltaret, de tolv apostlaaltarna och Mariaaltaret.³⁴³ Flera av de nämnda altartextilierna har gått förlorade sedan 1595, men det finns ett altarbrun kvar som skulle passa bättre in på nunneläktarens altare än något annat altare, SHM 23022:7. (Bild 34.) Det är broderat med nunnornas typiska yttäckande klyvsöm i kombination med guldtråd i läggsöm (det sistnämnda är en teknik som man i inventariet hade noterat för ett av altarbrunen). Brunets nuvarande längd är ca 128 cm, men det uppskattas av Inger Estham till att ha mått 160 cm ursprungligen, då det enligt henne saknas en av de tolv förmodade ursprungliga

³⁴⁰ SHM 28813 H:5, H: 31:7.

³⁴¹ Bilder av lerrelieferna se "Bespottandet" SHM 28813 H:5, "Sancta Facies" SHM 28813 H: 31:7.

³⁴² Monstransen nämns inte i inventariet för kyrkan 1598. Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 245, Silfverstolpe 1895 s 153.

³⁴³ *Revelationes Extra*.kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

Bild 34. Det helbroderade altarbrunet har elva bevarade scener placerade i rundbågar. Motiven är helgon och ur Jesu liv. Både upptill och nedtill löper en text ur *Cantus sororum*, en antifon i nunnornas tisdagsliturgi. Broderiet är utfört yttäckande i klyvsöm på linnelärft. Längd ca 128 cm, höjd ca 17 cm. © SHM.

figurscenerna.³⁴⁴ De bevarade elva scenerna är placerade under rundbågar som är ca 10–11 cm breda vardera, vilket innebär att betydligt mer än en valvbåge saknas för att komma upp i den av Estham föreslagna längden på 160 cm. Det saknas ytterligare en bit även till höger, inte bara till vänster där stympningen är mest påtaglig. En textbård löper utmed hela övre och nedre kanten. Både texten och valvbågen längst till höger är kapade på ett sätt som indikerar en fortsättning, men där har beskärningen gjorts på ett elegantare sätt än i den andra änden. Även texten visar på en stympning i båda ändarna. Det saknas några ord ur liturgicitatet och det sista ordet i övre raden är synbarligen stympat.³⁴⁵ Det föreslagna ursprungliga måttet 160 cm eller ett alternativt mått på 128 + 12, dvs. 140 cm stämmer inte för de altaren som Birgitta föreskrev måtten på. Högaltaret skulle mäta 5x2,5 alnar och Mariaaltaret 4x3 alnar.³⁴⁶ Apostlaaltarnas mått på 2,5x1,5 aln ligger närmare till hands, men blir lite för kort.³⁴⁷ Både tekniken och formatet pekar mot att altarbrunet varit avsett för ett mindre altare, t.ex. nunneläktarens andaktsaltare.

Ett innehållsligt indicium på altarbrunets hemvist på nunneläktaren är även ikonografin och den omgivande textbården. Motiven är scener ur passionsberättelsen blandad med Jesu barndomshistoria, jungfru Marias liv samt helgonframställningar. Från vänster räknat ses 1) Petrus & Paulus, 2) Anna själv tredje, 3) Bebildelsen, 4) Födelsen, 5) Getsemane, 6) Korsfästelsen, 7) Gregoriusmässan, 8) den uppståndne Kristus möter jungfru Maria,³⁴⁸ 9) Marie kröning, 10) Johannes döparen & S Birgitta, 11) S Matteus & S Andreas. Här återfinns med andra ord centrala delar

³⁴⁴ Estham 1991 s 22–23.

³⁴⁵ Det som saknas är ...*tem in floribus et lilu...*

³⁴⁶ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

³⁴⁷ Lekmannaaaltarnas utsmyckning har eventuellt inte bevarats alls i klostret eftersom det var privilegium som inte tillhörde klostret.

³⁴⁸ Ibland är motivet misstolkat som Jesu möte med Maria Magdalena. (Markus 16:9, Johannes 20:11ff.) Mötet nämns i *Revelationes* Bok 6 kapitel 94, se Lundén bd III 1958 s 166.

av Kristi passion och jungfru Marias liv tillsammans med några av de viktigare lärjungarna. Ett specifikt birgittinskt motiv är scen nr 8, mötet mellan den uppståndne Kristus och hans mor. För Birgittasystrarna spelade jungfru Marias mor sankta Anna även en central roll och vi ser också det avlatsrelaterade motivet Gregoriusmässan. Kompositionen antyder att Korsfästelsen har varit centralmotivet, flankerat av Getsemanescenen till vänster och Gregoriusmässans överdimensionerade Smärtoman till höger. Det är således troligt att det saknas åtminstone en hel scen på vardera sidan, men det är svårt att gissa vilka scener det kan ha rört sig om.³⁴⁹ Stilistiskt hör brunet hemma decennierna kring mitten av 1400-talet, vilket ligger i linje med när man tog den färdigbyggda kyrkan och dess altaren i bruk.

Texten som löper utmed övre och undre kanten på altarbrunet är hämtad från systrarnas liturgi, *Cantus sororum*, närmare bestämt en Mariaantifon ur tisdagens kompletorium: *Speciosa facta es et suavis deliciis virginitatis s[an]c[t]a dei genitrix quam videntes filie syon vernan[tem in floribus rosarum] / [et liliu]s conuallium beatissimam predicauerunt et regine laudauerunt eam. Ora pro nobis s[an]c[t]a [maria]...*³⁵⁰ Denna marianskt präglade liturgi i klostret sjöngs endast av nunnorna och det är därför rimligt att altarbrunet med denna text använts inom systrarnas klausur, lämpligen på deras eget andaktsaltare.³⁵¹ Kombinationen av text och motivurval skapar en tät birgittinsk kontext med Kristi passion i centrum, omgiven av centrala scener ur Marias liv, varvad av scener som pekar på helgonens och apostlarnas roll i kyrkan, tillsammans inramat av lovsången till jungfru Maria, avslutad med de välkända orden *Ora pro nobis sancta Maria*. De materiella aspekterna (format, teknik) tillsammans med ikonografi och text, tyder samstämmigt på att brunet varit avsett att brukas på nunneläktarens altare. Placeringen av andaktsaltaret kan också ha förstärkt budskapet genom att det bildade förgrund till Mariaaltaret i öster. Det blir ett laddat blickfång

³⁴⁹ En framställning av Katarina av Vadstena har sannolikt ingått i sviten.

³⁵⁰ Fornsvensk text se Geete, Robert (red.), *Jungfru Marie ortagård: Vadstenanunnornas veckoritual*, Norstedt, Stockholm, 1895–97 s 76. Estham säger att det är en versikel, men det är en antifon.

³⁵¹ Altarbrun nr 12 i klostermuseet (Pietas nr 3596) är utförd i samma teknik. Det har scener ur legenden om Marias barndom och bör ha hört till antingen ett Anna- eller Mariaaltare.

för nunnorna att i förgrunden se Kristi lekamen i monstransen på andaktsaltaret, inramat av altarbrunets komprimerade birgittinska budskap, samtidigt som Birgittaskrinet och Mariakorets altare utgör fond i öster.

Ytterligare ett föremål som användes av systrarna var den Mariabild som nämndes i samband med fredagens Botpsalmsprocession. Vilken bild det kan ha varit är inte dokumenterat, men eftersom den var portabel och bars av en person kan den inte ha varit så väldigt stor eller tung. Det är känt att två Mariabilder fick lämna klosterkyrkan på 1540-talet. I räkenskaperna figurerar en Mariabild som 1542 köptes av Gustav Vasas svärmor och syssling, fru Ebba Eriksdotter Vasa (g. Lejonhufvud).³⁵² Enligt Vadstenadiariet var kungen själv på besök året efter, 1543, och tog då med sig stenbilden som stod vid jungfru Marie altare.³⁵³ Båda Mariabilderna kan alltså ha hört till den mer portabla sortens helgonbild, men en stenbild var nog i tyngsta laget att bära runt på. Av de många helgonskulpturer som återges i J. F. Martins bild från den gamla sakristian (före 1816, bild 9) är det få Mariabilder, och de är alla mindre troliga alternativ i detta sammanhang. Bland de Mariabilder som bevarats tills idag finns två intressanta kandidater. Det är dels den Mariabild med sekundärt dorsale som står uppställd i den så kallade kapitelsalen i klostermuseet (bild 35b),³⁵⁴ dels den rundskulpterade ("sköna") Madonnan i nischen i kyrkans sydvästra hörn.³⁵⁵ Ingen av dem går emellertid att känna igen i Martins bild. Det kan betyda att de inte hörde till klostret vid tiden för Martins bild, utan kom dit i samband med överflyttningen av föremål från S Per 1829. Det kan också innebära att de fortfarande stod uppställda inne i kyrkan och därför inte avbildades i sakristian. (Ytterligare en förklaring skulle kunna vara att Martins bild inte bör tolkas bokstavligt i alla avseenden.)

Kapitelsalens Madonna har ursprungligen inte hört ihop med ryggstycket hon nu står vid, även om dorsalet hör till den typ som förekommer i Vadstena. (Bild 35.) Bildstorleken, 75 cm hög, skulle vara möjlig för en portabel skulptur. Även dateringen till ca 1400 skulle kunna tala för denna madonnabild. Den skulle i så fall ha prytt nunneläktarens altare under en stor del av klostertiden, och kanske genom sin betydelse skonats från förgängelse.³⁵⁶ Det är också tydligt att denna Mariabild pryts av en lös krona. Kronor av pärlor och ädelmetall nämns upprepade gånger i både silverreduktionsprotokollet 1540, räkenskaperna 1539–70 liksom även i inventariet 1595. Med tanke på det lilla formatet på madonnabilden kan hennes förlorade krona knappast ha hört till de brudutstyrlar som kunde lånas från en del altaren. Därmed minskar också sannolikheten att madonnabilden stått på något av lekmanaltarna.

³⁵² Silfverstolpe 1895 s 29.

³⁵³ DV 1190. Det finns ytterst få stensulpturer bevarade men madonnan från Kungs-Husby kyrka ger en god jämförelse, se <http://www.himlenarhar.se/foremal/madonnaskulptur-fran-kungs-husby-kyrka/>. Hon mäter 69 cm höjd.

³⁵⁴ Dorsalets bas och basen på Mariabilden stämmer ej överens. Andersson 1983 s 25–26.

³⁵⁵ Bild se https://sv.wikipedia.org/wiki/Vadstena_klosterkyrka#/media/Fil:Madonnan_i_Vadstena.JPG.

³⁵⁶ En mindre madonnabild förlorades i samband med en brand redan 1388, DV 47.

Bild 35. Stående jungfru Maria med Jesusbarnet. Träskulptur från ca 1400, troligen nordtyskt arbete. Höjd 70 cm. Ryggstyckets höjd 123 cm. Skulpturgruppen är sekundärt placerad vid doralet och försedd med modern krona. Foto förf.

Ytterligare ett föremål i 1595 års inventarium hör samman med en betydelsefull skulptur och det är den så kallade beläteskjorteln. Det var en påkostad dräkt som man klädde medeltida skulpturer i, särskilt i samband med högtidsdagar.³⁵⁷ Inventariet omtalar den som liten, vilket gör att den kan ha hört till ett Jesusbarn eller en mindre madonnabild. Den dokumenterade skulpturdräkten, madonnabildens mindre format och dateringen av skulpturen är aspekter som talar för att madonnabilden i klostermuseets kapitelsal skulle kunna vara den bild som nunnorna bar med sig i fredagsprocessionen.

Oavsett vilken bild av den heliga jungfrun som prytt systrarnas andaktsaltare, så har det alltså funnits en Mariabild där, tillsammans med monstransen. Förmodligen har skulpturen klätts på med extra fina kläder och huvudprydnad inför helgdagar.³⁵⁸ Både kläder och krona tycks ha hört till de saker som bevarades till slutet, eftersom de och processionsbärandet av Mariabilden ingick i den regelbundna liturgiska praktiken.³⁵⁹ Föremålen var dessutom laddade med stort affektionsvärde för nunnorna.

³⁵⁷ Dräkter till skulpturer noterades i flera kyrkor i samband med silverskatten 1540 enligt Källtröms förteckning 1939. För bevarade tyska exempel på skulpturdräktbruket se Klack-Eitzen, Charlotte, Ortlepp, Wiebke & Weissgraf, Tanja, *Heilige Röcke: Kleider für Skulpturen in Kloster Wienhausen*, Schnell & Steiner, Regensburg, 2013.

³⁵⁸ Det är mindre troligt att andaktsaltaret pryts av ett altarskåp med flyglar eftersom de skulle ha skymt Birgittaskrinet och Mariaaltaret för systrarna.

³⁵⁹ Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 248.

Bilderna i nunnornas liturgi

Madonnabilden som bars med i nunnornas fredagsprocession var viktig för deras andaktsliv. Det var en bild som fanns i deras omedelbara närmiljö, som de såg varje gång de var i koret, medan de flesta andra altaren med helgonbilder i kyrkan endast kunde ses på håll, om de ens syntes från nunneläktaren. Inom nunnornas blickfång och upphöjd över golvet stod också Mariaaltaret i öster. Av Gustav Vasas agerande 1543 vet vi att även där stod en Mariabild, men av sten. Andra dokument nämner även den hängande Mariabilden i kyrkans tak, troligen någonstans över västra delen av nunneläktaren.³⁶⁰ Det innebär att systrarna hade tre Mariaskulpturer inom synhåll från sina korstolar. Även i konventstugan, dvs. arbetsrummet, fanns ett altare med en Mariabild.³⁶¹ Förebilden jungfru Maria var således ständigt närvarande för deras blickar, vart de än vände sig. I sina bönböcker kunde en del av nunnorna även låta blicken vila på Mariabilder, som Ingegerd Ambjörnsdotter (A 43) och Birgitta Andersdotter (A 80).

Mycket av innehållet i bönböcker och tideböcker upptogs av böner till Kristus och Maria, men i de bildlösa *Cantus sororum*-handskrifterna var Marias närvaro ännu mer påtaglig genom själva texten. Där handlade varje dag om olika aspekter av jungfru Maria och hennes roll i frälsningshistorien, och systrarna lovsjöng henne som sin och heliga Birgittas främsta förebild. Till och med söndagens trinitariska tema är vinklat med ett Mariaperspektiv. Men det är inte Maria som intagit Treenighetens plats utan man kan, som Alf Härdelin uttrycker det, säga att ”Grundlinjen är ... den trinitariskt-frälsningshistoriska, och i den är sedan den marianska infogad.”³⁶² De olika veckodagarnas Mariateman märks inte bara genom antifonernas och hymnernas texter utan även i de mindre liturgiska detaljerna. Det genomsyrar hela liturgin. Delar av liturgin är specialskrivna texter, men även om de är nya skapelser så är de ofta baserade på äldre liturgiskt material.³⁶³ På sätt och vis kan man säga att hela *Cantus sororum* är baserat på det Mariaofficium som var kärnan i de senmedeltida tideböckerna, Jungfru Marie tidegärd.³⁶⁴ På samma sätt som Marie tidegärd har ett fast dagligt program oavsett veckodag eller kyrkokalender, så har *Cantus sororum* ett fast veckoschema, oavsett kyrkokalenderns varierande festgrader för olika dagar under året.³⁶⁵

I samband med handskrifternas bildprogram nämndes att Marie tidegärd hörde till de medeltida texter som hade fast etablerade bildtraditioner och vanligen skildrade Jesu barndomshistoria. Ett sådant bildprogram framställs i de nämnda

³⁶⁰ SDHK 28576 nämner invigningen av Mariabilden. RA ms A 19 f. 125r nämner att Mariabilden hängde. Silfverstolpe 1895 uppger att den hängde mitt i taket, s 43.

³⁶¹ Klemming 1883–84 s 70.

³⁶² Härdelin 1998 s 10.

³⁶³ Strinnholm Lagergren, Karin, *Birgittine chantscape. Chant and liturgy in the Order of the Birgittines 14th–20th centuries*, isht Introduction, Chapter 1. Ges ut 2022.

³⁶⁴ Härdelin 1998 s 8–9.

³⁶⁵ För vidare läsning om nunnornas liturgi och musiken i den, se Karin Strinnholm Lagergrens kommande studie.

kalkmålningarna i Folkungapalatsets bottenvåning, på Birgittaaltarskåpets vänstra dörrinsida samt på dörrarna till det Mariaaltarskåp som Vadstena kloster bytte bort till Norra Fågelås kyrka.³⁶⁶ Det var en känd bildkonvention även i Sverige och kunde mycket väl ha utnyttjats av magister Petrus och heliga Birgitta för att skapa tematiken i *Cantus sororum*, men kopplingen till bildprogrammet i Marie tidegård är mycket svag. Motiven i jungfru Marie tidegård inleds av Bebådelsen, därefter följer Marias och Elisabets möte, Jesu födelse, Budskapet till herdarna, Konungarnas tillbedjan,³⁶⁷ Frambärandet i templet, Flykten till Egypten samt slutligen Marie himmelska kröning. I *Cantus sororum* återfinns Jesu födelse i torsdagens tema, och på lördagen Marias himmelska upphöjelse, i paritet med den himmelska kröningen i Marie tidegårds kompletorium. Övriga teman i *Cantus sororum* stämmer inte alls med ikonografin för Marie tidegård. Dessutom, medan Marie tidegård upprepas dagligen är *Cantus sororum* som sagt uppbyggd på veckobaserad upprepning.

På söndagen, dvs. veckans första dag, är det Treenigheten som står i centrum i *Cantus sororum*. Detta stämmer också bra överens med att Treenighetstidegården ingår i nunnornas andra bön- och tideböcker, i några dessutom som första officium.³⁶⁸ I bönböckerna C 12, A 43 och A 80 har man till och med den svenska versionen av officiet. Kopplingen mellan det trinitariska temat i liturgin och den visuella kontexten yttrar sig inte i några bevarade kultbilder av Nådastolen, det kanske mest typiska treenighetsmotivet under senmedeltiden. Det fanns dock ett Trefaldighetsaltare i lekmannadelen av kyrkan, grundat av Gustav Anundsson Sture (d. 1444).³⁶⁹ I Martins bild (bild 9) ovan finns emellertid inget som kan tolkas som en Nådastol eller treenighetsbild. De motivexempel från klostret som finns kvar är en broderad besättning (SHM 23022: 8d), miniatyren i breviariet A 36, samt den ovala (förlorade) marginalbilden som sannolikt inledde officiet i bönboken C 12.³⁷⁰ Det är troligt att motivet inlett även trefaldighetsofficierna i handskrifterna Gießen 881 (f. 72v), A 80 (f. 81v) och Berlin Theol oct 71 (f. 95v).³⁷¹

Måndagens tema i systrarnas tidegård handlar om änglarnas glädje över Maria som Jesu blivande mor, och tisdagens tema handlar om profeternas glädje över Maria och hennes roll som den fallna skapelsens beskyddare.³⁷² En bokstavlig tolkning är att söka i bildmaterialet efter änglar och profeter, vilket visar sig svårt att finna. Men det finns ett intressant undantag: En av skulpturerna av Anna själv tredje har en femkantig reliefskuren sockel där två musicerande änglar dekorerar fronsidan,

³⁶⁶ Foton av Norra Fågelåsskåpet se https://kmb.raa.se/cocoon/bild/kont-811a43535e156f3a0d142b05507232420c447b04?form_name=searchresult&form_action=noop&offset=91.

³⁶⁷ Rester av detta motiv finns i två nischer i västra koret i Maribo enligt Norn 1948 s 55.

³⁶⁸ Första officium i bl.a. Berlin 71, Gießen 881, C 12, E 9068.

³⁶⁹ Källström 1939 s 284.

³⁷⁰ Miniatyren i A 36 inleder treenighetsofficiet. Även i denna handskrift finns spår av liten förlorad inledande bild fol. 1r. Se Hedström 2009 s 414.

³⁷¹ Folio 95 i Berlinbönboken har spår efter lim nålhål från en fastsydd bild på den tomma versosidan mittemot den inledande texten.

³⁷² Geete 1895–1897 s LI–LII.

Bild 36. Anna själv tredje. En av de tre skulpturgrupperna i klosterkyrkan med detta motiv. Denna dateras till första halvan av 1400-talet och anses vara ett nordtyskt arbete. Basen är försedd med reliefer av änglar, profeter och månen. Höjd 99 cm. Foto förf.

flankerade av fyra profeter på vardera sidan.³⁷³ (Bild 36.) Bilden förenar på så sätt både änglarnas och profeternas prisande av jungfru Maria, presenterad i sin moders knä tillsammans med Sonen. – Ett nog så birgittinskt bildtema!

Onsdagens tema i *Cantus sororum*, Marie födelse och barndom, är lättare att återfinna i bildmaterialet från Vadstena, inte minst i altartextilierna. Enligt källorna skall det ha funnits minst tre Anna-altaren i kyrkan, vilket svarar mot de tre bevarade skulpturerna av Anna själv tredje. Något mer passande att pryda dessa Anna-altaren med än Anna- och Joakimlegenden är svårt att tänka sig. Den under senmedeltiden så populära legenden om Marias föräldrar, Anna och Joakim, framställs i två av de broderade altarbrunen, och där ingår även Marie födelse bland scenerna. De tre skulpturgrupperna med Anna själv tredje kan naturligtvis också räknas in i den ikonografiska kontexten kring jungfru Marie barndom/födelse, även om det också är ett självständigt motiv.

Generellt sett vanligare i konsthistorien är torsdagens tema: Jesu födelse. Det var även ett motiv som den heliga Birgitta kom att påverka genom Uppenbarelserna.³⁷⁴ Födelsen ses inte bara i de nämnda kalkmålningarna i kapitelsalen och på Birgitta-altarskåpet, utan ingår också i de två nämnda altarbrunen med legenden om Anna

³⁷³ Endast tre profeter är bevarade.

³⁷⁴ Se Cornell, Henrik, *The Iconography of the Nativity of Christ*, Lundequistska bokhandeln, Uppsala 1924.

Bild 37. Anna själv tredje. Detalj av alttarbrun med scener hämtade ur legenden om Anna och Joakim, ur Jesu barndomshistoria, samt helgon och Mater dolorosa. I mitten en kalvariescen. Längst till höger helgon, parvis framställda under bågar: S Petrus & S Johannes, S Katarina av Alexandria & S Birgitta. Helbroderad med silkestråd i klyvsöm på linnelärf. Längd 166,5 cm, höjd 17,5 cm. Vadstena klosterkyrka. Foto förf.

och Joakim. (Bild 37.) Ett av de äldsta textila verken från klostret innehåller också Jesu födelse, alttarbrunet i Linköpings domkyrka. Det finns däremot inga spår av att motivet ingått i någon av systrarnas bevarade bönböcker. Det finns exempelvis inte heller svenska medeltida böner som har Jesu födelse som tema.³⁷⁵

Desto mer på modet inom *cura monialum*, nunnornas andliga fostran, och allmän senmedeltida spiritualitet var passionsfromheten. Olika aspekter på Jesu lidande var ett tema som kunde varieras i det till synes oändliga. Fredagen var sedan länge en bot- och fastedag med koppling till långfredagen. Varje fredag är en "minilångfredag" och därför präglad av fasta, bot och åminnelse av Jesu lidande.³⁷⁶ Därför utfördes den tidigare diskuterade botpsalmsliturgin den dagen i veckan. Att *Cantus sororum* har Jesu lidande som tema för fredagen är därför naturligt. I den birgittinska tappningen är passionen framställd ur jungfru Marias perspektiv. Det tredje responsoriet i fredagens matutin är till och med framställt som en ögonvittnesskildring av hur Maria upplever sonens lidande, och hur hon själv samtidigt lider med honom.³⁷⁷ Det som framställs i *Cantus sororum*-texterna är i allra högsta grad passionen, sedd ur hennes synvinkel, dvs. helt i överensstämmelse med skildringarna

³⁷⁵ Jfr innehållsförteckningen hos Geete 1907–09.

³⁷⁶ Se Björkman 1957 s 241–315, i synnerhet s 241 ff.

³⁷⁷ Transkription av fornsvenska texten se Geete 1895 s 105 ff.

i Uppenbarelserna. En kalvariescen med den sörjande Maria vid korset kan naturligtvis fungera som visuell kanal för detta marianska perspektiv på Jesu lidande, men i Vadstena fanns fler uttryck i överensstämmelse med tidens fromhetsströmningar. Ett populärt motiv var Pietà, och det finns exempel på detta från Vadstena i den tidigare nämnda C 12, ena besättningen av SHM 23022:8 samt det tidigare nämnda altarbrunet i Linköpings domkyrka. Förutom den lilla Pietà i C 12 har motivet ingått i ytterligare ett par bönböcker. Däremot är någon Pietà från klosterkyrkan inte bevarad eller dokumenterad, trots de många altarna.³⁷⁸ Det kring 1500 mycket populära temat Marie smärtor var däremot representerat med ett altare såväl inom som utom klausuren, men hur de varit prydda är inte känt.³⁷⁹

Bönerna som handlar om Marie smärtor förekommer i flera av bönböckerna men det är bara i den stora bibelhandskriften A 1 som en bild har bevarats.³⁸⁰ (Bild 21.) Den stora kolorerade gravyren inleder hela boken och inramas tillsammans med den motstående första textsidan av en praktfull marginaldekor. I marginaldekoren runt texten finns ytterligare en visuell framställning av hur Jesu lidande och Marias medlidande sammanlänkas: i det sårade hjärtat som försetts med texten *fons amoris* inuti. Sårade hjärtan med samma text dyker upp i ytterligare ett par handskrifter, C 443 och A 3.³⁸¹ (Bild 22.) Bilden av det sårade hjärtat innebär ett sammanlänkande i ett reciprokt förhållande mellan Kristus och Maria. Kärlekens källa, *fons amoris*, är ett uttryck både för Jesu självutlämnande kärlek till mänskligheten, och för Marias kärlek till sonen och hennes självutlämnande kärleksgärning genom att förmedla inkarnationen. Utan Marias ”ja” i bebådelsen hade det inte blivit någon inkarnation, och inte heller någon frälsning. I dessa emblematiske andaktsbilder kan den mediterande/bedjande nunnan låta tanken skifta mellan de båda aktörernas lidandefyllda kärleksgärning för mänskligheten och för nunnan själv.³⁸² Det är inte bara Kristus som lider utan även hans mor lider fysiskt inför åsynen av sonens lidande. Man kan säga att hjärtbilderna är ett koncentrat av fromheten. Den här täta sammanlänkningen yttrar sig också visuellt i andra sammanhang genom sammanställningar av symboler som förknippas med Jesus och Maria, eller genom att deras namn eller monogram kombineras. Exempel på detta är monogrammen i den övre marginalen av A 2 f. 3r, och det av systrarna broderade mässhakekorset i Skara. (Bild 26.) Till samma samling hör även en stjärnprydd Vadstenatillverkad mässhake med vinranka på ryggkorset,³⁸³ vilket också är referenser till Maria som den strålande stjärnan och Kristus som vinträdet (Joh. 15:5). Hymnen *Ave maris stella* ingår i lördagens vesper i *Cantus sororum*, och i onsdagens laudes och söndagens vesper beskrivs Maria som skeppens och havets stjärna. Även den i klostret tillverkade praktmitran som nu

³⁷⁸ En framställning av motivet från Nädendals kloster avbildas i Hausen, Reinhold, *Nädendals kyrka och klosterruiner*, Amos Andersson förlagsaffär, Helsingfors 1922 s 34 bild 12.

³⁷⁹ Källström 1939 s 282–283.

³⁸⁰ Geete 1907–09 förtecknar nr 124–130 ur Gießen 881, A 37, A 43, A 80, C 23, C 68, E 9068.

³⁸¹ Sandgren 2011 s 119–140, densamma 2015 s 50–65.

³⁸² Motivet är inte unikt för Vadstena, se t.ex. Haag KB ms KA 31 f. 302r.

³⁸³ Mässhaken hör till Skara domkyrka och ingår i Västergötlands museums samlingar, se <https://digitaltmuseum.se/021027136528/massshake>.

tillhör Västerås domkyrka kombinerar symboler för Maria och Kristus, i detta fall med enhörningar och pelikan.³⁸⁴

Lördagen är den sista veckodagen i den kyrkliga kalendern. I den birgittinska liturgin handlar temat om Marie himmelfärd. Jungfru Maria hedrades på detta sätt för sin ödmjukhets skull, att hon som den första kristna människan upptogs till himmelen och till en plats närmast Treenigheten. Vid både non och kompletorium på lördagarna sjunger systrarna *Salve regina*, en lovprisning till himlarnas drottning. Men det är inte ett veckoavslut som mynnar enbart i förhoppningen om samma himmelska lycka för nunnorna, utan texterna binder ihop inkarnationen, Kristi uppståndelse och himmelfärd, och eukaristin. Mäsoffret är den fortsatta Kristusnärvaron ända till tidens slut, upprepad genom prästernas oupphörliga konsekration. Att knyta ihop lördagens tema på detta sätt är ett synnerligen passande avslut på nunnornas liturgiska vecka, där veckorutinen innebar att lördagen var deras kommuniondag.³⁸⁵ Marie himmelfärd förefaller emellertid inte ha ingått i bönböckernas bildrepertoar i Vadstena förutom möjligen i C 68 (f. 111v.) Bland de många lekmannaaltarna fanns inte heller något som var helgat till denna fest. Däremot ses motivet på en f.d. korsbesättning till en mässhake i Skara domkyrka, tillverkad av nunnorna. (Bild 38.) Marie himmelska kröning ingår som nämnts i bildprogrammen för Jesu barndomssviter. Nunnorna kunde därför se motivet i det rum som idag benämns kapitelsalen, medan lekfolket kunde se det på Birgittaaltarskåpets vänstra insida.

Mariamotiven har således en tydlig plats i nunnornas spiritualitet. Förutom de redan nämnda veckodagstemana finns andra Mariamotiv som kan knytas till populära andaktsformer. Framträdande är Rosenkransmadonnan och den Apokalyptiska madonnan. På samma sätt som himmelfärdens Maria framställs omgiven av strålgans, som i Skarabroderiet, gör även den Apokalyptiska madonnan och

Bild 38. Detalj av bård med jungfru Marias himmelska upp-tagning. Maria kröns av en stor sluten pärlkrona och ledsagas av fyra änglar. Broderiet har troligen utgjort ett mässhakskors och är utfört mot tidigare röd sidenbotten och i läggsöm av guld- och silvertråd samt klyvsöm. Jungfru Maria är utförd i reliefbroderi medan änglarna är gjorda i platt klyvsöm. De vita fälten indikerar att sötvattenspärlor en gång prytt bla hennes krona och klänning. Lägg märke till hjärtformerna i bakgrundens läggsöm. Bredd 14,5 cm, höjd ca 121 cm. Västergötlands museum, Inv.nr 1501. Foto förf.

³⁸⁴ Två av klostrets prästbröder valdes till biskopar i Västerås stift vid 1400-talets mitt. Mitran anses vara gjord för någon av dem tillsammans med några mässkrudar. Bilder se https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:V%C3%A4ster%C3%A5s_domkyrka&filefrom=V%C3%A4ster%C3%A5s+Domkyrka+-+KMB+-+16001000254724.jpg#/media/File:V%C3%A4ster%C3%A5s_Domkyrka_-_KMB_-_16001000256764.jpg.

³⁸⁵ *Regula Salvatoris* kap.18. Lundén bd IV 1959 s 28.

Rosenkransmadonnan. Inspirationen till den Apokalyptiska madonnan är hämtad ur Johannes uppenbarelse 12:1, där en kvinna framträder strålande som solen, med en krona av stjärnor och stående på månskärnan. Under senmedeltiden var motivet förknippat med dogmen om Marie obefläckade avlelse samt en omfattande avlat, utfärdad av påve Sixtus IV (1471–84). Den Apokalyptiska madonnan blev därefter ett mycket populärt motiv, kanske delvis tack vare löftet om ända upp till 11 000 års avlat för den som läste den specificerade bönen inför hennes bild.³⁸⁶ Bönen förekommer i flera av Vadstenabönböckerna och i ett par fall har en bild uppenbarligen ledsagat bönen (C 12 f. 163v, A 80 f. 193v). Bland de liturgiska föremålen i Vadstena återfinns motivet på en besättning (SHM 23022: 8),³⁸⁷ en träskulptur på norrväggen i kyrkan, ett förgyllt litet hänge (SHM 8813: E:13) och två broderade altarbrun.³⁸⁸ (SHM 13647 samt ett brun i klostermuseet, bild 39). Det finns däremot ingen textdokumentation om något lekmanaalzare helgat åt den Apokalyptiska madonnan. Av bildernas antal att döma har den avlatsförknippade bönen lästs av såväl klosterfolket som lekfolket i kyrkan.

Rosenkransandakten var en andakt som fick en enorm spridning under senmedeltiden och förknippas med en bildframställning med Maria omgiven av ett pärlband med fem rosor. Både Rosenkransmadonnan och Marie smärtor var representerade med två altaren vardera i klosterkyrkan. Det fanns ett Rosenkransaltare på vardera sidan av klausurgränsen enligt reduktionsprotokollet 1540, och likaså dubbel uppsättning av Marie smärtors altare. Det Rosenkransaltare som fanns inom klausuren fick lämna ifrån sig en värdefull krona eller krans i samband med silverreduktionen. Det innebär att det var en madonnabild med en lös krona av ädelmetall. Med tanke på det lilla formatet på det bevarade Rosenkransskåpets Maria kan det knappast ha varit hon som burit den dyrbara krona som nämns 1540. Klosterfolkets Rosenkransmadonna borde dessutom ha inramats av en krans med sex dekader istället för de i andra rosenkransar vanliga fem dekaderna.³⁸⁹

Konsthistorikern Andreas Lindblom anser att ett av Marie smärtors altare grundades av Vadstenaborgmästaren Erengisle Eskilsson, vilket i så fall innebär att det skedde vid mitten av 1400-talet.³⁹⁰ En sådan datering skulle vara förhållandevis tidig med tanke på motivets popularisering just decennierna närmast sekelskiftet 1500.³⁹¹ Om klostrets och lekmännens Marie smärtors altaren pryts av bilder med just detta specifika Mariamotiv, är inte känt. Som konstaterades ovan i samband

³⁸⁶ I A 80 står det 4 000 istället för 11 000 års avlat.

³⁸⁷ Bild se SHM: mis.historiska.se/mis/sok/fyndlokal.asp?lokalid=41045&in=1&show=&samlomr=4&npage=8&tabpage=3

³⁸⁸ Altarbrunet har tillhört Norrsunda kyrka (Up), men broderierna har tillverkats i klostret.

³⁸⁹ En birgittinsk rosenkrans har sex dekader. Rosenkransmadonnan från Mariibo har dock fem dekader, en för vardera av Kristi sår.

³⁹⁰ Lindblom 1965 s 237. Borgmästaren är känd t.ex. åren 1444 & 1450 genom diplomerna SDHK 24550 & 25687.

³⁹¹ Schuler, Carol, M., "The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe", *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, Vol. 21, No. 1/2 1992, s. 5–28.

Bild 39. Detalj från mittpartiet av ett broderat altarbrun med slingrande liljemotiv och en centralt placerad apokalyptisk madonna. Hon omges av strålar i guld och silver och står mellan ett par ornamenterade kolonner. Broderiet är utfört på en tidigare röd siden-damast och huvudsakligen i läggsöm i en mängd olika variationer, men Marias blå mantel och karnationen är utförd i klyvsöm. Vita partier har pryts av sötvattenspärlor. Även större metall- eller stenornament har prytt slingorna. Lägg märke till hjärtformerna i Marias kjortel. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

med fredagens liturgi, har inte heller någon pietäskulptur/altarbild bevarats eller dokumenterats i Vadstena, enbart ett träsnitt i C 12 (bild 28).

Som nämndes i samband med handskrifterna ovan framställs Marie smärtor i A 1 (bild 21).³⁹² Det är i nunnornas bönböcker som populariteten hos såväl Rosenkransmadonnan som Marie smärtor bevarats. Förutom den mycket rikt dekorerade A 80 är det i tre av bönböckerna (C 12, C 68, och Berlin Theol oct 71), som man kan se spår av bilder till dessa båda andaktsteman. A 80 har bildlakuner vid texterna som passar för såväl en apokalyptisk madonna (f. 193v) som en pietà och/eller Marie smärtor (f. 130v, 200v). Den praktfulla Mariessmärtorsbilden i A 1 ingår dock inte i någon bönbok utan i en högläsningsbok. Den kunde bara betraktas av den syster som skötte högläsningen.

³⁹² Se Sandgren 2011.

Ströornament och marginalia i handskrifter och textilier

Heliga Birgitta tillät som sagt inte rent dekorativa utsmyckningar i kyrkorummet, men trots det har man funnit dekorslingor längsmed valvribborna i kyrkan, och en del av dem kan man se än idag. Huruvida det även funnits andra bilder eller ornament på de nu renknackade väggarna går inte att säga, men det är troligt att någon form av bildskrud prytt interiören. En medeltida kyrka utan något väggmåleri alls är föga troligt. Bildförbudet i klosterregeln gällde inte skildringar av Kristi passion och helgonens liv, och då fanns det en minst sagt bred repertoar kvar att ösa ur. (I Mariager finns exempelvis ett kalkmålningens fragment av Kristi korsbärande.) Läktarmålningarnas vapensköldar, som dokumenterades av Elias Brenner på 1600-talet, hör onekligen till den mer dekorativa delen av kyrkans bildskrud som å ena sidan tangerar gränsen för det tillåtna, men som å andra sidan vände sig in mot lekfolkets del av kyrkan.

Trots heliga Birgittas inskränkningar av det dekorativa uttrycket präglas många föremål från Vadstena kloster ändå av en rikedom av ornament, inte minst textilerna. Det är inte bara ytorna som är översållade av broderade, applicerade, ornament. Det är även rikligt med ornament insprängda i figurbroderiernas bildbakgrunder och arkitekturfält. Man skulle kunna tro att textilierna och handskrifterna av Vadstenanunnornas händer präglas av ett gemensamt formspråk, att de exempelvis gärna inspirerats av varandras arbete i den gemensamma arbetsalen.³⁹³ Men i handskrifterna är det inte samma ornamentala rikedom och inte heller samma typ av dekorationer som i textilierna. Det är i och för sig visuella uttryck som är parallella i tid och från samma geografiska och kulturella kontext, men trots den stilistiska gemenskapen finns det skillnader mellan dekoren i textilier och i handskrifter. I de liturgiska textilierna finns rikligt med franska liljor, rosor och stjärnor. Sturekåpan, relikskrinet och några av mässhakarna i Skara och Linköping är tydliga exempel på detta. Däremot är just dessa mönsterformer sällsynta i handskrifterna. Likaså förekommer granatäpplen, druvklasar, djur och vapensköldar i broderierna, men inte i nunnornas bokmåleri. Bokmåleriets marginalrankor domineras däremot av akantusblad, eklöv, påfågelsfjädrar, liljor/aklejer och där finns även inslag av knutverksornament och hängande hjärtan. Meanderslingorna som inramat en del miniatyrer förekommer inte alls i det textila materialet från Vadstena. Den typ av påfågelsfjädrar som finns i flera handskrifers marginalrankor från 1500-talets början återfinns på undersidan av relikvariet i Linköping, men sällan i textilierna för övrigt.³⁹⁴ Till den gemensamma ornamentiken för textilierna och handskrifterna hör akantusblad, liljor, hjärtan och i viss mån knutverksornamentik, liksom eklövsdekor.

Det finns två birgittinskt förknippade ylletäcken som kommer från det småländska Dalhems kyrka.³⁹⁵ Båda visar upp figurer placerade i rundlar mot en i rutor uppdelad bakgrund i positiv/negativ effekt, ett intarsialiknande utförande. Ylletäckena

³⁹³ Estham 1991 argumenterar för denna koppling.

³⁹⁴ Bild se http://mis.historiska.se/mis/sok/include_image_exp.asp?uid=23356 och Nisbeth, Åke & Estham, Inger, *Linköpings domkyrka, 3 Inredning och inventarier*, Linköpings domkyrka, Linköping, 2001 s 124, 126.

³⁹⁵ Kyrkan hörde till Linköpingsbiskopen under medeltiden.

Bild 40. Dalhemstäck SHM 23022:26 är nästintill kvadratisk och består idag av tolv fragmentariska rutor med en bred bård. Det är tillverkat i rött och grönt ylle och försett med applicerade vita cirkelformade bladrankor samt konturbroderier i läggsöm. I bården finns blommor, blad och bokstäver som antyder ett marianskt tema. Rundlarnas innehåll är både birgittinskt, marianskt och kristocentriskt. Foto SHM.

anses tillverkade i klostret och kan vara avsedda att fungera som så kallade vesperalen, dvs. skyddsduk/täcke för mässaltare.³⁹⁶ Det täcke som är mest intressant ur birgittinskt ikonografiskt perspektiv är det mindre täcket, SHM 23022:26.³⁹⁷ (Bild 40.) Dess bildprogram och format pekar mot ett bruk inom klausuren. Dalhemstäckets rundlar är nämligen en sammanställning på temat Kristus – Maria – Birgitta. Pelikanen i nedre raden omges i svicklarna av bokstäverna *b*, *r*, *a* och (troligen) *k*. Bokstäverna *b* och *k* kröns vardera av en liten krona, möjligen en referens till Birgittas och Katarinas höga börd.³⁹⁸ I rundeln till vänster om pelikanen är ett lejon, vilket

³⁹⁶ Ett vesperale täcker altarets ovansida när altaret inte är dukat för mässa.

³⁹⁷ Täcket mäter nu 164 x 170 cm och omfattar 12 rutor. Varje ruta mäter 36 cm. Bården är 25 cm bred och saknas på höger sida. Ursprunglig bredd troligen ca 195 cm, motsv. 3,5 aln. Se katalogkort av Agnes Geijer SHM.

³⁹⁸ I utländsk ikonografi framställs S Birgitta ibland med krona. Kronorna kan även syfta på deras roller i orden.

kan uppfattas som en Kristusreferens och de runt lejonet utspridda bokstäverna formar namnet Maria. Under lejonets fötter finns även ett hjärta genomborrat av en pil, en referens till Kristi och Marias ömsesidiga lidande. I rundeln över lejonet springer en hjort som troligen jagas av figuren med pilbåge i den fragmentariska rundeln nederst till höger. Till höger om pelikanen ses ett stort bevingat hjärta som genomborras av två korsande pilar. I samma rundel finns också bokstäverna *M*, *B* samt *i*, *a* och *r*. Kompositionen innehåller även en låg krona placerad över hjärtat. Det finns enstaka exempel på bevingade hjärtan i den profana senmedeltidskonsten men den ikonografiska litteraturen placerar dem inte förrän ett par hundra år senare. Motivet bör i detta sammanhang uppfattas som en anspelning på Kristi lidande, och Marias och Birgittas föredöme som Kristusefterföljare. Vad vingarna mer specifikt spelar för roll är ännu oklart. Mittenraden av rutor innehåller, förutom hjorten, även en örn (längst till höger), ett bortnött motiv samt en prunkande blomsterurna. Vasen/urnan är framställd som ett genomskinligt kärl och i rutans svicklar ses rosor. Vasen är en Mariareferens, syftande på hennes renhet, den obefläckade avlelsen, medan rosorna kan syfta på både Maria och Birgitta. I den övre raden av rutor återstår blommor i de båda yttre rundlarna och en vapensköld med Kristusmonogram (*ihs*). Den vänstra blomman är en lilja och den högra har en avhuggen stam/kvist som bas, dessutom med hjärtformade löv i svicklarna. Framställningen symboliserar återigen jungfru Maria och Kristus.³⁹⁹ Till höger om vapenskölden ses ytterligare en anspelning på jungfru Maria genom bilden av enhörningen.

Sammanställningen av Dalhemstäckets (SHM 23022: 26) ikonografi gör att den som kan uttyda de laddade symbolerna får ett bildprogram som upprepar jungfru Marias renhet och Jesu frälsningsroll, samt deras intimt förknippade frälsningshistoriska roller, med birgittinska tillägg. Det är ett kateketiskt dogmatiskt koncentrat med birgittinsk vinkling. Läger vi därtill bokstäverna som placerats på olika ställen över ytan förstärks den birgittinska kontexten. Förutom i täckets rutor och rundlar har bokstäver placerats i bårderna runt kanterna, men det är bara i den undre bården som de är så kompletta att de går att tyda. De bokstäver som går att identifiera är från vänster *t*, *r*, *jl* (?), *ka* samt ett *i*. Troligtvis har ytterligare bokstäver funnits både till höger och vänster i de nu bortnötta hörnen. Kombinationen av bokstäver pekar i riktning mot Katarina, dvs. heliga Birgittas dotter. Täckets sammanställer alltså den birgittinska fromhetens fokus på jungfru Maria och Kristus, men genom att rama in den i ljuset av Birgittas och Katarinas efterföljelse. Ett sådant bildprogram passar väl in på ett klosteraltare, men det är i minsta laget för att täcka högaltaret eller Mariakorets altare.

Det var ju nunnorna som tillverkade både handskrifter och textilier, medan bröderna var de som bar de liturgiska dräkterna på sig och hanterade de liturgiska föremålen. I många fall kräver ornamentiken att man kan se handskrifterna eller de textila föremålen på nära håll, för att man ska kunna uppfatta den. För lekfolket var det en otillgänglig del av kyrkans bildvärld. Det var en bildsfär som skapades av och för klosterfolket och i synnerhet nunnorna. Det är fascinerande att se hur systrarna

³⁹⁹ Den avhuggna stammen syftar på Kristusprofetian om Isaïs avhuggna stam, Jesaja 11:1.

förmår skapa så budskapsladdade föremål genom att ”bara” använda dekorativa element ur en allmän medeltida bildrepertoar. Deras förmåga att sätta samman dekorativa elementen till en birgittinsk läsning är raffinerad och konsekvent ned i detaljerna, och det finns troligen mer att upptäcka i tolkningen av denna ornamentik.

Det vore troligen fel att tolka denna ikonografi på detaljnivå som ett uttryck för explicit individuell bön, som diskuterats av bl.a. Jeffrey Hamburger och Laura Skinnebach m.fl. i snarlika exempel, även om det kan finnas sådana inslag i den monastiska miljön. Arbetet i Vadstena utfördes nämligen i det gemensamma arbetsrummet, ofta under högläsning ur uppbyggliga verk. Snarare än en aktiv individuell bön kan skapandet uppfattas som ett meditativt inslag under lyssnandet. Det går utmärkt att utföra repetitiva handarbetsmoment medan man lyssnar till något.

Ornamentiken innehåller även bokstäver/initialer, som i Dalhemstället ovan, men de är vanligare i handskrifterna än textilierna. Tidigare nämndes att förekomsten av skrivarsignaturer i handskrifterna ibland har använts som stöd för att textiliernas bokstäver på motsvarande sätt syftar på brodösen, men i de flesta fall är det tveksamt.⁴⁰⁰ Merparten av de bokstäver som ingår i dekoren skall inte alls uppfattas som signaturer, utan syftar snarare på jungfru Maria, heliga Birgitta och dottern Katarina. Detta är framför allt tydligt i textilierna, där det annars blir väldigt många Birgitta Andersdotter och Ingegerd Ambjörnsdotter istället för heliga Birgitta och jungfru Maria. I vissa handskrifter är det som vi sett, onekligen skrivarskan, t.ex. Christina Hansdotter (Brask) eller Anna Svensdotter, som lämnat sina signaturer, ibland tillsammans med önskan om bönboksägarinnans förbön som i A 80. Anspelningarna på jungfru Maria görs så frekvent i materialet och är helt i linje med den marianska birgittinska fromheten.⁴⁰¹ Dalhemstället ovan är ett ovanligt tydligt exempel på hur bokstäverna har med spiritualiteten att göra, inte hantverkarens identitet. Medan IHS-monogramet var en etablerad *nomina sacra*-förkortning för Jesu namn kunde de medeltida förkortningarna för Maria variera. Maja är ju en kortform av Maria och eftersom det medeltida skriftbruket inte skiljer mellan *i* och *j*, är det lätt att göra Maria till *ma[r]ia*. Ibland kunde det räcka med bokstäverna *MA*, som på ryggskölden i Skara eller altarbrunet med den Apokalyptiska madonnan i bild 39 ovan. Andra gånger formade man ett vackert Mariamonogram som flätar samman alla bokstäverna, som i mässshakekorset i Skara (bild 26), kalken från Maribo klosterkyrka och i den övre marginalen av A 2 fol. 3r.

Att göra kombinerade referenser till Kristus och Maria är inte specifikt för Vadstena kloster utan hör hemma i den senmedeltida spiritualiteten generellt sett, men det förefaller som om man renodlat detta spår i den birgittinska kontexten. Sammanställningarna av Maria- och Kristussymboler är så genomgående i bildmaterialet att det ser ut som en medveten strategi. Tidigare nämndes Västeråsmitran med enhörningar och pelikan,⁴⁰² och ett liknande exempel är altarbrunet från

⁴⁰⁰ Räsänen 2013 s 109–135.

⁴⁰¹ Sandgren 2015 s 50–65.

⁴⁰² Bild se https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:V%C3%A4ster%C3%A5s_domkyrka&filefrom=V%C3%A4ster%C3%A5s+Domkyrka+-+KMB+-+16001000254724.jpg#/media/File:V%C3%A4ster%C3%A5s_Domkyrka_-_KMB_-_16001000256905.jpg.

Bild 41. Altarbrunet från Norrsunda (Uppl.) pryds av stora slingrande liljerankor och har en mittscen med den Apokalyptiska madonnan. Enhörningar och pelikaner flankerar Maria. Maria och djuren är utförda i relief, i läggsöm. Pärlor, ströningar och stenar har prytt broderiet. Broderiet har flyttats över till det nuvarande bottentyget på 1600-talet och kompletterats i vänstra sidan, samt kombinerats med antependium. Bilden visar en detalj med den centrala scenen. Höjd 25 cm. Foto SHM.

Norrsunda kyrka (SHM 13647). (Bild 41.) Vinrankan, med eller utan druvor, är likaså en etablerad Kristussymbol som ses i flera altarbrun och på liturgiska dräkter, i kompositioner med Mariasymboler som stjärna och ros. Ros, stjärna och lilja är återkommande metaforer för Maria i *Cantus sororum*s texter och de visuella anspelningarna på Maria genom dessa symboler kan fungera som en minnesteknik, och som en meditationshjälp i andaktslivet. Symbolkombinationerna blir, vart nunnorna än vände blicken, en ständig påminnelse om Marias och Kristi intimt förknippade roller i frälsningshistorien. Till detta kommer också broderimaterialen som anspelningar på framförallt Maria: pärlor, ädelstenar, bergkristall. Skärskådar man de Vadstenatillverkade broderierna upptäcker man snart att det har varit gott om söt-vattenspärlor i dem, vilket även påverkat ljusreflexion och skuggning.⁴⁰³

Ibland är symbolerna utförda i detaljer som kräver närsynt granskning för att uppfattas av ögat, som de små vävda rosorna och m-initialerna i bandet kring mässhakekorset i Skara. (Bild 26.) Ett så närgånget betraktande var givetvis inte tillgängligt för nunnorna sedan de väl färdigställt de textila arbetena, föremålen övergick då till brödernas visuella nära kontext. Så länge det handlar om liturgiska föremål som ingick i nunnornas närmiljö, som läktaren, refektoriet, kapitelsalen eller klostergången, kunde de dock fortsätta ta del av det visuella budskapet. Att som i det tidigare diskuterade mässhakekorset från Skara inrama korsets IHS- och Maria-

⁴⁰³ Vadstenabroderier med ovanligt mycket pärlor kvar är mittrorna tillverkade för Västerås och Linköping, se Estham 1991 s 16–19, 24–25.

monogram med ett blått band med gyllene m och rosor innebär ju att även heliga Birgitta inkluderas i den tydligt marianska kontexten. Rosorna kan nämligen syfta på både Maria och Birgitta.⁴⁰⁴ Även om systrarna inte längre kunde se det centimeterbreda bandets rosor när prästen bar mässhaken, kunde de uppfatta det som en del av den visuella och spirituella helheten. Det var ju de som hade vävt bandet.

I detta sammanhang kan det också vara värt att påminna sig om att de bilder som smyckade en medeltida kyrka och dess föremål inte enbart var till för det mänskliga ögats fröjd. Bilderna hade en viktig roll som delar av ett helhetskonstverk, de var en del av lovsången till Guds ära, precis som abboten Suger beskrev det redan under 1100-talet, i polemik mot Bernard av Clairvaux.⁴⁰⁵ Därför måste inte alla bilder synas för kyrkobesökarna, och därför finns det bilder som till och med är avsedda att "ses" enbart av det gudomliga, som högt placerade glasmålningar i katedralerna eller Bebedelsescenen på insidan av sakramentsskåpet från Alskog på Gotland.⁴⁰⁶

Medeltidens bildvärld kan ibland ge intryck av rädsla för tomrummet, *horror vacui*. Alla ytor fylls mer eller mindre av ornament i en oändlig variation, både inom arkitektur och bildkonst. Den här viljan att fylla bildytan präglar också många av föremålen som är tillverkade i Vadstena kloster. Istället för att uppfatta denna myllrande bildvärld som en rädsla för något, kan man vända på det och se den som en hyllning och en lovprisning till Skaparen, just i abbot Sugers anda. Genom att smycka lovsjungs Skaparen för det vackra i världen, och för förmågan att skapa detta till både människors och Skaparens glädje. Istället för att vara en distraktion så som Bernard av Clairvaux och som även heliga Birgitta varande för, kunde den istället vara en hjälp för det andliga livet både inom och utom klostermurarna.

Den medeltida spiritualiteten visade att i praktiken var bilderna – och därmed även de symboler som nunnorna använde – en hjälp för deras helgelse. Redan Isidor av Sevilla (c. 560–636) framförde tanken att en bild representerar ett objekt, och att man när man ser denna bild blir påmind om detta objekt.⁴⁰⁷ Det innebär en stark koppling mellan det avbildade och avbildningen. Det var många medeltida författare som var ytterst medvetna om bildernas positiva förmåga, inte minst de som hade nunnornas andliga liv i fokus. Man kan därför betrakta myllret av bilder, symboler, metaforer etc. i Vadstenamaterialet som ett andligt stöd, främst för de nunnor som levde där, eftersom det var de som skapade dem. Genom symbolerna och bilderna kunde de skapa sitt eget helgelsebefrämjande visuella referenssystem, och stundom med en uttalad birgittinsk vinkling. De utnyttjade naturligtvis inte bara den visuella resursen. Även andra sensorier som ljud och dofter var involverade i denna strategi. Melodierna och texterna i *Cantus sororum*, de övriga texterna och bildvärlden, alla

⁴⁰⁴ En av de mer kända Birgittahymnerna inleds med orden *Rosa rorans bonitatem*, dvs. "Ros som idel godhet andas".

⁴⁰⁵ Om abbe Sugers idéer i *Memoirs de la consécration de l'église Saint-Denis*, se exempelvis André Moisans essä "Suger de Saint-Denis, Bernard de Clairvaux et la question de l'art sacré, ingår i *Le beau et le laid au Moyen Age*, CUER MA, Aix-en-Provence 2000 s 383–399. Fulltext: <http://books.openedition.org/pup/4043>.

⁴⁰⁶ Foto se <http://www.orgelanders.se/Gotlandskyrkor/Alskog/skap1.jpg> (20200313).

⁴⁰⁷ Se övers. av Isidor av Sevilas "De Pictura" i Laugerud, Ryan & Skinnebach "Introduction" *Materiality of Devotion* 2015 s. 5.

understödde varandra och kunde hjälpa till att hålla det andliga livets fokus hela tiden och överallt, vart de än vände blicken. Och även om nunnorna inte kunde se alla Mariareferenser på de liturgiska föremål som bröderna använde, så visste både systrarna som broderat dem och de som var sakristaner att referenserna fanns där, hela tiden. På detta vis är hela klostret, men framför allt kyrkorummet, ett andligt "Gesamtkunstwerk" skapat till Skaparens ära och nunnornas andliga väl.

Visuella paralleller till andra nunnekloster

Många klosterordnar är skapade som en reformreaktion mot de redan existerande, men visar att man ändå hämtade inspiration från föregångare. På samma sätt som cistercienserna var en reaktion mot sin samtid är heliga Birgittas ordensskapelse ett försök att reformera det depraverade klosterväsende som hon upplevde under 1300-talet, kanske främst under sina pilgrimsresor och sin långa vistelse i Italien. I många, främst sydeuropeiska, nunnekloster levde korsystrarna ett bekvämt liv med eget tjänstefolk och privata sviter, dvs. stick i stäv med fattigdomslöften och egendomsgemenskap som utgjorde fundament till alla klosterordnar. Man behöver emellertid inte resa särskilt långt längs pilgrimsvägarna på kontinenten för att se likheter och möjlig inspiration från kloster som står kvar än idag. Det är inte klarlagt vilka kloster som heliga Birgitta besökte under sina resor, men kanske fick hon inspiration till utformningen av nunnekronan från de nordtyska cisterciensklöster, där en liknande nunnekrona var i bruk under 1300-talet.⁴⁰⁸ Kanske kunde det överdekorerade Wienhausens kloster skapa den form av motreaktion mot bilder som Birgitta företrädde? Kanske även läktarna på sådana platser som i nunneklostren Lüne, Lichtenthal, Altenberg eller Ebsdorf kan ha inspirerat hennes klosterplan, eftersom konstruktionerna där gjorde att nunnornas sång kunde höras väl i hela kyrkorummet, men utan att de själva syntes från lekmännens plats på kyrkgolvet.⁴⁰⁹ Det var också från de tyska områdena som det gick en reformrörelse inom dominikanerna under 1400-talet, en rörelse som påverkade det övriga monastiska livet långt utanför deras egna kloster. Texter översattes och spreds både inom och utom klostren. De svenska klostrens *cura monialum*, nunnornas andliga vård, påverkades i hög grad av aktörerna från det tysktalande området. Bland Vadstenahandskrifterna ser man verk av exempelvis Henrik Suso och Mechthild av Hackeborn, men också inhemskt tillkomna verk som texter av birgittinbrodern Jöns Budde i Nådendal och generalkonfessorn i Vadstena Nils Ragvaldssons översättning och förklaring till den svenska versionen av *Cantus sororum*, kallad *Jungfru Marie örtagård* (KB A 12).⁴¹⁰

Den visuella kvarlätenskapen från Vadstena kloster kan inte mäta sig med de bevarade skatterna från exempelvis de nyssnämnda Wienhausen, Lüne och Ebsdorf i Tyskland, men är som påpekades i kapitel 1 enastående för svenska förhållanden.

⁴⁰⁸ *Krone und Schleier* 2005 s 420–422, kat. nr. 326, fig. 326. Bilder ur Gisle Codex, se <https://quaternio.ch/faksimile-editionen/codex-gisle/>.

⁴⁰⁹ Zimmer 1990 diskuterar nunneläktarens funktion i bl.a. Wienhausen och Lichtenthal.

⁴¹⁰ Översatt och kommenterad av generalkonfessorn Nils Ragvaldsson, d. 1514.

Från de andra svenska nunneklostren har vi nämligen bara fragmentariska upplysningar och ett fåtal identifierade föremål. Men, diskuterar man föremålen och deras användning i Vadstena bör man även beakta de kloster som grundades direkt från Vadstena. Där är det värt att söka efter paralleller och möjligheter till direktpåverkan från moderklostret, idéer som går att koppla tillbaka till Vadstena kloster. Som likaså nämndes i kapitel 1 hör Maribo i Danmark (1416) och Nådendal (1438) i nuvarande Finland till de viktigaste klosteretableringarna ur detta perspektiv, eftersom det var ett flitigt utbyte mellan moderhus och dotterkloster, både av såväl korrespondens, som av föremål och personer. Det var viktigt att sända ut sång- och skrivkunniga systrar och bröder för att lära upp de nya ordensmedlemmarna och utrusta de nya klostren med liturgiska böcker, klosterregel, andra föreskrifter och annat väsentligt redan från början. I praktiken innebar det att man spred skriftkonventioner till de nya skriptorierna. Materialet från Nådendal visar att man även förmedlade idéer för textiltillverkningen, både vad gäller teknik och formspråk.⁴¹¹ I Nådendalstextilierna ses samma symbolrikedom som i Vadstena med rosor, liljor, stjärnor, ek- och vinlöv. Där finns även Kristi sår och det sårade hjärtat, broderat på ett halslin.⁴¹² Det sårade hjärtat finns också på en av de få bevarade textilierna från Maribo, ett mässhaskors.⁴¹³ Ett par Nådendalsbroderier⁴¹⁴ (nu i Nationalmuseumet i Helsingfors) är översållade av Mariasymboler, livsträd och bokstäver, och har både *Ave Maria*-text och andra mer svårtolkade bokstäver.⁴¹⁵ Till de ännu outredda ikonografiska inslagen på dessa båda föremål hör dubbelörnar med hjärta på bröstet samt det i samband med Dalhemstället nämnda bevingade hjärtat.⁴¹⁶

Det fanns givetvis en variation mellan de olika klostren när det gäller antalet altaren utöver de av heliga Birgitta påbjudna. Jämfört med det ovanligt altarrika Vadstena hade både Nådendals och Maribo kloster färre lekmanaltaren.⁴¹⁷ Däremot finns det några bilder från dessa båda kyrkor som kan komplettera intrycket av

⁴¹¹ Walta diskuterar skrivare och biblioteket i Nådendals kloster i "Birgittine Fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey's Library", *The Birgittine Experience, papers from the Birgittine Conference in Stockholm 2011*, eds. Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson, KVHAA, Konferenser 82, Stockholm 2013, s 11–29.

⁴¹² Bild hos Sandgren 2015.

⁴¹³ Plathe, Sissel F., "Kristi sår og lidelses-redskaber gengivet med nål og tråd. Et Birgittinsk rygkors fra en messehagel i Maribo Domkirke." *Stiftsbog og landemode-akt for Lolland-Falsters stift 2005*, Nykøbing 2005 s 21–27, red. Helle Samson Heller. Även en mitra är bevarad från Maribo, se Norn 1948 s 63, fig. 30.

⁴¹⁴ Båda broderierna har omarbetats kraftigt sedan de brukades under medeltiden, vilket gör dem svåra att rekonstruera.

⁴¹⁵ Broderiet är omgjort och har en vertikal skarv. Övre radens bokstäver (versaler i läggsöm): L, O, A, O/G? Nedre raden (versaler & gemener, ej läggsöm): b, I, a, r, l/C? Det innebär att till vänster om skarven finns: L, O, b, I, a. Till höger finns: A, P/G, r, C.

⁴¹⁶ Både det bevingade hjärtat och dubbelörnen betraktas i ikonografisk litteratur som 1700-talsfenomen.

⁴¹⁷ Norn 1948 s 30 nämner tio kända altaren i Maribo, förutom de som stipuleras i klosterregeln. Databasen altartavler.dk listar likaså 10 dokumenterade altaren, <http://asp.altartavler.dk/default.htm> Antalet altaren i Nådendal är inte känt och nämns inte ö.h.t. i den senaste publikationen om klostret i Nådendal, *Nådendal – Vallis Gratiae, Finlands Birgittakloster* utg. av C. Cederbom, O. Ferm, S. Nyström, Runica et mediaevalia, Stockholm 2018.

Vadstenakyrkans utrustning. Ett motiv som tidigare konstaterades saknas bland de många bilderna i Vadstena är Pietà, men en sådan skulptur har däremot bevarats i Nådendal. Från Maribo finns en S Augustinusskulptur kvar i sitt altarskåp, tydligt identifierbar.⁴¹⁸ Han passar utmärkt väl in i den birgittinska kontexten eftersom Birgittas orden formellt sett grundades på Augustinusregeln,⁴¹⁹ men något sådant lekman- eller klosteraltare är inte belagt i de skriftliga Vadstenakällorna. De åtta bevarade korstolarna från Mariager, Maribos dotterkloster, vittnar om att nunnorna omgavs av heraldik, Kristusbilder och Mariamotiv på sina stolar.⁴²⁰ (Bild 33.)

Vadstenanunnornas konstkontakter

En viktig aspekt av västerlandets klosterväsende är onekligen dess transnationalitet. Klosterordnar är inte nationella utan transnationella. Alla ordnar var spridda till många länder, inte bara grannländerna, så även Birgittinorden. För birgittinernas del innebar det att man förutom Nådendal och Maribo bland annat etablerade kloster i Florens (Paradiso), Bergen (Munkaliv) och via Maribo även det ovannämnda jylländska Mariager kloster. Den största medeltida ordensexpansionen skedde dock i de flandrisk-nederländska områdena, där det grundades ett tiotal birgittinkloster under 1400-talet.⁴²¹

Samtidigt med ordensexpansionen i sydväst odlade man också viktiga kontakter söderut, genom de tyska dotterklostren i nordtyska områden och i Bayern. Både de nederländska och de tyska områdena märks i det visuella arvet från Vadstena kloster. Dels handlar det om den vid tiden så att säga normala importen av altarskåp och skulpturer från de stora tillverkningscentra som fanns i Nordtyskland och Flandern, dels om mindre föremål och mindre välkända importflöden. Birgittaaltarskåpet som invigdes 1459 kom från Lübeck, liksom troligen Rosenkransaltarskåpet, ytterligare fem snidade altarbilder och eventuellt även det stora triumfkrucifixet.⁴²² Åtminstone krucifixet var inom nunnornas siktlinje när de riktade blicken mot högaltaret. Det finns även bevarade broderier som kommer från tyskt område, vilka oftast är applicerade på dyrbara italienska sidentyger.⁴²³ Ibland har monteringen skett på broderiernas tillverkningsort, men ofta har de gjorts av nunnorna i Vadstena. För att

⁴¹⁸ Bild S Augustinus, se <http://asp.altertavler.dk/default.htm>.

⁴¹⁹ Rajamaa 1992 s 37.

⁴²⁰ Ett av motiven är jungfru Marias möte med den uppståndne Kristus, ett birgittinskt motiv. Korstolarna står nu i den näraliggande Visborgs kyrka, Jylland, se t.ex. https://aalborgstift.dk/stiftet/kirker?--fit_diocesedata-churchdb%5B%40package%5D=fit.diocesedata&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40controller%5D=church&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40action%5D=show&--fit_diocesedata-churchdb%5Bchurch%5D%5B__identity%5D=4d321ef1-e22e-4971-83fc-7606e02d74c3 [access den 10 oktober 2019].

⁴²¹ Se Sander Olsen mfl 2013 s 6–7 18–19, 101ff, 211ff. Expansionen österut i Europa var främst efter reformationen.

⁴²² Andersson 1983 s 22, 26–32, 35–36. Triumfkrucifixets proveniens diskuteras av Tängeberg, Peter, *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden: Studien zu Form, Material und Technik*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Stockholm, 1986 s 145–147, 150.

⁴²³ Estham, Inger, "Medeltida textilier", *Vadstena klosterkyrka, vol. 2 Inredning*, Sveriges kyrkor vol. 194, red. Aron Andersson, Stockholm, 1983 s 112–118.

systrarna överhuvudtaget skulle kunna tillverka all liturgisk paramenta krävdes givetvis att man kunde importera material. Framförallt gick det åt en hel del sidentyger och brodersilke, vanligtvis importerat från Italien. Det linne och ylle som behövdes kunde tillverkas av de egna resurserna. Sötvattenspärlor hade man likaså tillgång till från de älvar och sjöar klostret ägde eller hade fiskerättigheter i, medan så kallade ströningar (små silverbleck) etc. kunde beställas av lokala guldsmeder.

Det är känt att importen från Flandern till Sverige var betydande både när det gäller textilier och träskulpturer/altarskåp. Den enligt Vadstenadiariet vackert snidade Katarinabilden som invigdes 1489 har tyvärr gått förlorad,⁴²⁴ och av det flandriska högaltarskåp som invigdes 1521 återstår bara predellan med skulpturfragment.⁴²⁵ Däremot har både S Antonius och den så kallade sköna madonnan bevarats, som båda kommer från Bryssel. Till de textila importarbetena från Flandern hör broderierna på den så kallade Sturekåpens bräm och ryggsköld, ett mässhakskors med Johannes på Patmos och det stora figurbroderiet som visar en Kalvariescen, i litteraturen (missvisande) stundom benämnd Filippas gravtäcke.⁴²⁶ (Bild 42.) Kalvariescenen är dock ett typiskt exempel på hur ett importarbete, dvs. de broderade figurerna, monterats i klostret och vars bakgrund försetts med nunnornas broderade stjärnapplikationer. Ett exempel på konstimport i mindre och billigare format än paramenta och skulpturer är de ovan nämnda tryckta miniatyrerna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (A 43). Bönboken innehåller bilder av såväl tysk som nederländsk/flandrisk härkomst.⁴²⁷ Även den tidigare nämnda Marie smärtorsbilden i bibelhandskriften A 1 visar på sydtyska kontakter och i synnerhet med tryckorten Nürnberg. (Bild 21.)

Förutom de importerade bilderna förefaller man ibland ha tagit intryck från andra områdens bildkonventioner. De inhemska handmålade miniatyrerna som bevarats i

Bild 42. De stora broderade figurerna i Kalvariescenen är applicerade på ursprungligen blått siden. Även stjärnorna i bakgrunden är utförda som applikationer, men av nunnorna i klostret. Figurbroderiet är mycket slitet och man har vid konservering flyttat figurerna från fram- till baksida samt flyttat om stjärnorna. Det skapat bestående märken i tyget som gör att man ser de forna konturerna samt mörkare fält där stjärnorna suttit tidigare. Mått 166,5 x 215 cm. Vadstena klostermuseum. Foto ur Agnes Geijer och Andreas Lindblom Medeltida vävnader och broderier i Sverige 1928–29, plansch 179 sid XXX.

⁴²⁴ DV 884.

⁴²⁵ Andersson 1983 s 89 fig. 89–90. Tillskrivs Jan Bormans verkstad av Aron Andersson. Invigning 6/9 1522 nämns i DV 1070.

⁴²⁶ Det flandriska broderiet är för stort för gravstenen, saknar slitage på för gravstensbruket relevanta ställen samt avviker i kompositionen från hur ett gravtäcke utformades vid denna tid. Den har blivit blekt på ena sidan och man har flyttat över broderierna till "baksidan" vid senare tillfälle (troligen konservering).

⁴²⁷ Se Braaten 2006.

handskrifterna är så få att det är svårt att dra några stilistiska slutsatser etc. om dem, men däremot finns det tillräckligt med marginaldekorer och dekorerade initialer för att göra vissa jämförelser. Läger man därtill de inhemska textila verkens ornamantik blir tendenserna ännu tydligare. I både de textila arbetena och handskrifterna kan man spåra förbindelser med andra geografiska områdens traditioner. Nunnorna var uppenbarligen à jour med vad som var aktuellt på den internationella arenan.

De m-formade marginalstaverna i handskrifterna har redan nämnts, inspirerade av bokmåleri från Norge och klostret i Munkaliv (se avsnittet "M-rankor och hjärtan"). Deras placering i marginalerna visar sig ha sin textila motsvarighet i de nämnda smala band med gyllene M och rosor som kantar flera av de Vadstenatillverkade textilierna, bland annat mässhakekorset i Skara. I några norskt förknippade handskrifter finns inte bara de diskuterade m-marginaldekorerne utan även initialer med smårutiga fonder. Sådana smårutiga initialfonder, förekommer inte för övrigt i Vadstenamaterialet. (Se bild 27, 30 ovan.) Riktas blicken ännu lite längre bort, mot det nederländska bokmåleriet, är stora initialer mot guldgrund, försedda med rejäla konkava urgröpningar i hörnen, tidstypiska under 1400-talet. I bönböckerna därifrån kan initialerna vara så stora att de dominerar boksidans textspegel. De stora guldinitialer som ses i Vadstenahandskrifter från decennierna närmast efter 1500 (t.ex. A 1, A 3 och A 12) är utförda i en jämförelsevis mindre skala, men innehåller samma element: näst intill kvadratisk grundform och tydliga hörnurgröpningar. Denna initialutformning påträffar man varken i det nordiska, tyska, franska, italienska eller engelska bokmåleriet.

I både det engelska och nederländska handskriftmaterialet kan man se ytterligare ett par motiv som återfinns i Vadstenas textilier och handskrifter: knutverksornamentik och påfågelsfjädrar. Knutverksornamentik förekommer på andra håll också, men företrädesvis tidigare i konsthistorien och inte i denna utformning under senmedeltiden. I det italienska bokmåleriet uppträder det ännu under 1300-talet, och det finns birgittinskt näraliggande exempel i de prakthandskrifter av heliga Birgittas Uppenbarelser som tillverkades i Neapel på 1380-talet.⁴²⁸

Kombinationen av knutverksornament och påfågelspennor är ett upprepat inslag i åtminstone delar av det engelska bokmåleriet under 1400-talet. Den broderade relikasken i Linköpings domkyrkomuseum har också denna sammanställning av knutornament och påfågelsfjädrar på kuppa respektive lock.⁴²⁹ I Vadstena har nunnorna förenklat påfågels vingpenna till en mer granbarrsliknande gren och "ögat" på vingpennan har ofta försvunnit. Ytterligare ett stildrag, som förefaller komma från engelskt bokmåleri, är de slanka sammankopplade marginalstaverna. Dessa raka marginalstavar kopplar ihop filigraninitialerna i samma spalt med varandra, som i A 3 och den engelsktillverkade bönboken A 82a. Ibland finns samma sammankopplande tendenser i det italienska bokmåleriet från 1400-talet, men parallellen mellan det engelska och Vadstenamåleriet är tydligare. Det är även i det engelska

⁴²⁸ De antikiserande knutornament som förekommer i den italienska renässanskonsten har en helt annan karaktär.

⁴²⁹ Sandgren, Eva Lq, Wahlberg, Ingela, "Det broderade relikvariet i Linköpings domkyrka", *Fornvännen* 2018 (112):4, Stockholm 2018 s 184–195.

bokmåleriet som man under 1400-talet finner marginalstavar som breder ut sig horisontellt på samma sätt som i bibelhandskriften KB A 1 (f. 190v, 242v).⁴³⁰ Kontakterna mellan England och Sverige går givetvis främst via Syon Abbey i London, men det var sannolikt inte så mycket som producerades inom det engelska klostrets egna skriptorier. Därför är det troligen inte de olika klostermedlemmarna som stått i inspirerande kontakt med varandra. Snarare har de handskrifter som man använde i Syon Abbey gett inspiration till Vadstenafolket genom de frekventa kontakterna mellan klostren. Det viktiga med inspirationskällan är att Vadstena assimilerade idéer från detta håll, inte att det var handskrifter gjorda av birgittinerna själva.

En något mer problematisk kontakt- och inspirationsväg är den med det italienska bokmåleriet. Som nämndes nyss finns vissa inslag av både knutverksornament och sammankopplade marginalstavar där, men inte riktigt samtidigt och inte så sent som i Vadstena. Till viss del ser det också ut som de stora påkostade initialerna i det sena napolitanska 1300-talsmåleriet skulle ha kunnat påverka en del av Vadstenahandskrifternas initialer under tidigt 1500-tal.⁴³¹ De stora akantusbladen och vissa liljeformer ligger stilistiskt nära varandra. En enkel, men tyvärr mindre trolig förklaring kunde vara att systrarna i skriptoriet hade tillgång till den normerande prakthandskrift av Uppenbarelserna som klostret ägde, trots att den bara förevisades mycket sparsamt.⁴³² Frågan är också om man var lika förlagestyrd när det gäller bokmåleriet som när det gällde själva texttraderingen? Dekoren hade ju ingen juridisk eller ens normerande relevans. Den var dessutom skapad efter heliga Birgittas egen tid, helt oberoende av hennes inflytande. (Hon gjorde sannolikt inga anvisningar för den konstnärliga utformningen av uppenbarelseshandskrifterna.) En tidigare oprövad tanke är att det exemplar av Uppenbarelserna som kallas Ericsbergshandskriften (A 72a),⁴³³ tillhörde Vadstenaklostret under medeltiden och möjligen fungerade som kopieringsexemplar i skriptoriet, åtminstone omkring sekelskiftet 1500. Handskriften var då lite mer än etthundra år gammal. Den kan dock inte ha varit identisk med den nyssnämnda prakthandskrift som man vid enstaka tillfällen i klostrets historia refererar till. Ericsbergshandskriften har tvärtom egenskaper som utmärker en handskriftsförlaga som är till för att kopieras och mångfaldigas: den är gjord på papper, varje lägg har ett yttre ark av pergament som skydd, miniatyrerna är kolorerade skisser, det finns inga förgyllningar och den innehåller dessutom en del fel.⁴³⁴ Den visar dessutom upp ett franskt bokmåleri i kombination

⁴³⁰ Se <https://www.manuscripta.se/ms/100201>.

⁴³¹ Se bildmaterialet i Aili, Hans & Svanberg, Jan, *Imagines Sanctae Birgittae*, KVHAA, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003.

⁴³² Undhagen, Carl-Gustaf, "Vadstena klostrets förlorade praktexemplar av Birgittas revelationer", *Heliga Birgittas uppenbarelsen 650 år: en jubileumsutställning av latinska handskrifter och editioner tryckta 1492–1992*, red. Carl-Gustaf Undhagen, Fredrik Vahlquist, Univ.-bibl., Lund 1995, s 15–20.

⁴³³ En kort presentation av handskriften ges på <http://www.kb.se/english/collections/manuscripts/older/ericsberg/>. Den har nämnts i Lindgren, Mereth *Bilden av Birgitta*, Wiken, Höganäs 2002 (1991) och Nordenfalk, Carl, "Saint Bridget of Sweden as represented in illuminated manuscripts", *De artibus opuscula XL: essays in honor of Erwin Panofsky* vol. 1, New York Univ. Press, New York 1961.

⁴³⁴ Den har ännu inte undersökts ingående kodikologiskt.

med italiensk skrift, vilket förekom i Avignon och i det franskpåverkade napolitanska riket under 1300-talet. Utförandet tyder på att den skulle ha kunnat fungera som underlag för såväl prakthandskrifterna som de senare kopior som utfördes för de nygrundade dotterklostren. Tyvärr finns det ingen känd dokumentation om den innan den påträffades i biblioteket på Ericsbergs slott i början av 1960-talet.⁴³⁵

Ytterligare frågor kring influensernas olika vägar reser å ena sidan avsaknaden på stilinfluenser från det tyska bokmåleriet och å andra sidan de svenska influenserna i det italienska klostret i Florens, Paradiso. Sydtyskland hade en väl utformad egen praxis i hur marginalslingor och initialer utformades och det finns exempel på det i Vadstenamaterialet, men då handlar det om importerade verk. Exempelvis den typ av akantusrankor som förekommer i Bayern, där det fanns birgittinkloster, ses inte alls i det som bevarats från Vadstena kloster. I det textila arvet består de tyska inslagen som sagt främst av importerade färdiga broderier som monterats i klostret, men inget har bevarats som kan jämföras med de vitbroderier och tapeter som finns från exempelvis klostren kring Lüneburgerheden.⁴³⁶

Klostret Paradiso i Florens grundades redan på 1390-talet och hör därmed till de allra första dotterklostren inom birgittinorden. Florens hade i allra högsta grad en etablerad konstnärlig tradition av hög klass vid denna tid, där även bokmåleri ingick. I staden fanns flera framstående kloster och sekulära verkstäder som producerade illuminerade handskrifter, särskilt under 1400-talet. Den amerikanska bokhistorikern Melissa Moreton har konstaterat att Paradisohandskrifternas layout avviker från den dåtida gängse italienska.⁴³⁷ Däremot ser handskrifterna ut som om de kom från Nordeuropa, eller till och med som om de kom från Sverige. För att tillverka sådana handskrifter bör det ha funnits skrivare/skriverskor som förde med sig handskriftskonventionerna från Sverige och lyckades implementera dem i den italienska miljön, trots den etablerade lokala bokmåleritraditionen.

Det verkar alltså som om Vadstena kloster i några situationer har påverkat andra klostres traditioner, och i andra lägen låtit sig inspireras av dem. Det är inte så förvånande att man i Vadstena uppskattade de m-formade marginaldekorererna från Norge och nyttjade dem som en Mariareferens. Även påfågelsfjädrarna hör till den övertagbara symbolvärlden genom sina referenser till uppståndelsen. Bevekelsegrunderna för införlivandet av de sammanlänkade engelska marginalstavarna och de fyrkantiga initialfondernas djupa urgröpningar från det nederländska bokmåleriet får förbli oklara tills vidare.

Den bokliga kulturen utvecklades jämförelsevis sent i Sverige.⁴³⁸ En konsekvens av detta skulle kunna vara en påverkbarhet eller valfrihet, där man i Vadstena as-

⁴³⁵ Lindgren och Nordenfalk har gjort sinsemellan olika tolkningar av handskriften utifrån stilistiska kriterier och menar att den tillverkats i Sydtyskland, antingen vid konsiliet i Konstanz 1414–18 eller konsiliet i Basel/Ferrara/Florens 1431–49. Nordenfalk 1961 s 371–93, Lindgren 2002 s 14–15, se även Svanberg & Aili 2003 vol. 2 s 109. Ingen av dessa författare tar hänsyn till kodikologin.

⁴³⁶ Kvinnoklostren i Wienhausen, Ebsdorf, Lüne exempelvis.

⁴³⁷ Moreton, Melissa N. "Scritto di bellissima lettera": Nuns' book production in fifteenth and sixteenth-century Italy, otryckt PhD thesis. University of Iowa, Iowa City, Iowa 2013.

⁴³⁸ Sandgren, Eva Lq "Nordeuropa", Beier, Christine (red.) *Geschichte der Buchkultur, Band 5 Gotik*

similerar delar av det som man möter från Norge, England och de nederländska områdena. I det vadstenensiska handskriftsmaterialet går det att identifiera norsk-engelska 1200-talsdrag, engelska drag från första delen av 1400-talet och nederländska drag från det senare 1400-talet. Tyvärr gör bevarandesituationen det svårt att bedöma huruvida Munkaliv, Maribo och Mariager även assimilerade influenser från Vadstena, men däremot är kopplingen till Nådendal stark inom både textil- och handskriftsproduktion.

De svensk-nordiska konstnärliga förhållandena står i kontrast till Italien och södra Tyskland, där det sedan århundraden tillbaka fanns regionala och till och med lokala traditioner för bokmåleri. När de sydtyska birgittinklostrens bokatillverkning inleddes fanns det därför etablerade traditioner att arbeta inom, både vad gäller bokmåleri och böckernas utformning. Även om klostret Altomünster ombildades från benediktinkloster till birgittinkloster först 1488, hade det en skriptorietradition med rötter i 700-talet. Gnadenberg grundades ca 1420 av folk från både Maribo och Paradiso, och även där fortsatte man i den regionala sydtyska stilen när man tillverkade böcker under 1400-talet. I Paradisoklostret (1394) har man märkligt nog däremot inte gått helt samma väg, även om det finns klart lokala, dvs. florentinska, stildrag i en del av Paradisohandskrifterna. Generellt sett har man istället profilerat sig gentemot den inhemska skriptorietraditionen, och avviker inte bara från det italienska utan även från det lokala florentinska bokmåleriet. Detta strategival har ännu ingen förklaring, men man kan fundera på i vilken grad som direktutsända systrar från Vadstena har påverkat utvecklingen. Tyvärr är väldigt lite känt om kontakterna mellan Vadstena och Paradiso när det gäller just nunnorna. Det råder dock inget tvivel om att Vadstenafolket måste ha skickat nunnor till Paradiso för att etablera klostret, men det är bröderna som nämns i dokumenten. Paradisoklostret är tyvärr fortfarande relativt outforskat.⁴³⁹

Ett avgränsat rum men inte en begränsad värld

Den klausur som Vadstenanunnorna levde i innebar i allra högsta grad en avgränsning av deras geografiska sfär. Trots den fysiska begränsningen var det ett livsrum som i hög grad tog intryck av världen utanför murarna. Hit innanför murarna nådde inte bara det senaste inom den andliga fostran som nunnornas biktfaeder förmedlade till sina adepter (*cura monialum*), utan också den visuella gestaltning som ibland förknippades med dessa idéer. Förutom helgonbilder som ackompanjerar och illustrerar de olika helgonbönerna i bönböckerna finns också bilder som har andra funktioner än rent illustrerande. Som vi sett ovan var många bönboksbilder förknippade med avlatsbrev. I några av de bevarade avlatsbrevens beskrivs de andaktsövningar som skulle utföras inför bilderna. Många gånger var det frågan om att be änglahälsningen, *Ave*

2, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 2018, s 9–12 (42).

⁴³⁹ I Sara Ekwalls efterlämnade handlingar på UUB finns opublicerat material om Paradisoklostret. Höjer 1905 är kortfattad om Paradisoklostret och nämner inte nunnorna i sin översikt över Birgittinordens tidiga historia.

Maria, dvs. något som de flesta lärt sig redan som barn. Vissa övningar praktiserades enskilt, kanske i klostergången eller den egna cellen, medan andra utfördes i det kollektiva utrymmet på nunneläktaren. Ett sådant gemensamt exempel är det tidigare nämnda knäfallet inför bilden av "Kristus dignar under korset" som påbjöds i samband med fredagens Botpsalmsprocession. Som exempelvis Tanja Kohwagner-Nikolai och Laura K. Skinnebach varit inne på kan och bör man se tillverkningen av föremålen, i detta fall både de textila och handskrifterna, som en materialisering av bönen och en andaktsövning i sig.⁴⁴⁰ Då blir Vadstenanunnornas bruk av andliga referenser ända ned på stygnnivå i sig en visuell och materiell bön och del av ett internt referensstärkande system i *cura monialum*. Därmed inte sagt att de ägnade sig aktivt åt enskild bön i det gemensamma arbetsrummet, eftersom man under arbetstimmarna där ägnade sig åt bland annat högläsning ur uppbyggelselitteratur.

Det löper två parallella visuella spår i nunnornas handskrifter och textila produktion. Den ena är de identifierbara scener som avbildas och det andra är symbolerna som vävs in i dekoren. Genomgången visar att trots att bönböckerna har begränsade figurativa bildprogram bär de en birgittinsk prägel. Många av textilierna är också präglade av sin ordenskontext. Det är emellertid inte frågan om att framställa den heliga Birgitta eller andra centrala ordensgestalter, utan det är scener som relaterar till Uppenbarelsernas centrala teologiska ståndpunkter eller som genom sin sammansättning pekar i samma riktning. Tillsammans bildar de inte bara en fysisk bildförsedd kontext utan också en immateriell enhet, ett birgittinskt kosmos som omsluter nunnorna.

I både handskriftsdekor och på de liturgiska textiliernas vävda band finns anspelningar på jungfru Maria genom marginalrankorna med m-formade bågar och de vävda gyllene M-en. På broderier och i marginaldekorer framställs påfågelsfjädrar som påminnelse om hoppet om uppståndelsen. Hjärtan fungerar som en referens till Kristi och Marias ömsesidiga och självutgivande kärlek i marginalrankor och som broderat läggsömsmönster på Marias klänning eller i hennes närmaste omgivning. En komprimerad visuell version av denna dubbla kärlek är de dubbelhjärtan som nunnorna i Nådendal broderade. Bilden av det sårade hjärtat i bönboken C 443 (bild 22b) fungerar som en andakts/meditationsbild på samma sätt som den komprimerade varianten i de nådendalska dubbelhjärtana. Det viktiga är inte vilkendera av Jesus eller Maria som så att säga kommer först, utan att det finns ett ömsesidigt beroende mellan dem och i deras frälsningshistoriska betydelse. Jungfru Marias frälsningshistoriska kärleksroll framträder således från det stora till det lilla formatet. Hennes smärta vid sonens död framställs som ett svärd genom hjärtat, i enlighet med Simeons profetia i Lukas 2:35. Detta motiv, *Compassio Mariae*, finns på flera föremål. Hennes lidande är inkluderat i bönböckernas meditationsbilder med det sårade hjärtat och hennes hjärta är ett av de båda i dubbelhjärtana. Det diskuterade Dalhemstäcket (SHM 23022:26) visade sig också innehålla ett flertal marianska referenser, förutom de birgittinska. (Bild 40.)

⁴⁴⁰ Kohwagner-Nikolai, Tanja, "Per manus sororum-": *niedersächsische Bildstickereien im Klosterstich (1300–1583)*, München, 2006, Skinnebach, Laura K. *Practices of perception – Devotion and the senses in Late Medieval Northern Europe*, diss. Bergen 2013.

Bild 43. Broderad ryggsköld till korkåpa. Den tronande Maria med Jesusbarnet inramas av en text ur den birgittinska liturgin. På hennes klänning är små hjärtan broderade, och på bänkens rygg och bönbokens pärmar återkommer hjärtformerna. Under Maria står MA på ett språkband och i svicklarna på ömse sidor om hennes huvud ses initialerna i och a. Broderiet är utfört i läggsöm och yttäckande klyvsöm. De vita partierna har täckts av vita sötvattenspärlor. Mått ca 31 x 31 cm. Inv. nr 1502, © Västergötlands länsmuseum.

Även i de små och dekorativa detaljerna återfinns anspelningarna på Marias kärlek, framställda som exempelvis hjärtformade hängen på initialer i bönböckerna, som bakgrundsmönster till skildringen av hennes himmelska upptagning på den broderade bården i Skara, i mönsterformen på läggsömmen i hennes klänning på liljealtarbrunet i Vadstena eller de broderade hjärtana på hennes pärltäckta klänning i ryggskölden i Skara. (Bild 27, 38, 39, 43.) Genom att placera mönsterformerna på "rätt" ställe ges de en ytterligare dimension förutom den rent dekorativa.⁴⁴¹ Detta

⁴⁴¹ Hjärtformad läggsöm förekommer huvudsakligen i samband med framställningar av jungfru Maria.

var givetvis de broderande och illuminerande nunnorna medvetna om, eftersom de skapade dem, och därigenom formade de ett marianskt genomsyrat kosmos i birgittinsk version. Här spelar också den tidigare nämnda medeltida synen på bilder in: det viktigaste var inte att det mänskliga ögat alltid kunde uppfatta allt, utan bilderna hade en funktion i sig, även utan en perceptionsmedveten åskådare. Samtidigt som de lovsjunger Skaparen genom sin existens kan de dessutom påverka betraktaren. Bilderna har verkanskraft och existensberättigande i sig själva, tillverkade till Guds ära.

Böckerna som systrarna skapat behöll de huvudsakligen i sitt konvent. De var specialtillverkade för att användas i deras egen interna krets, och som vi sett fylla av både birgittinska referenser och allmänkatolska motiv. Detta var deras närmaste bildkontext på det viset att de bar med sig bilderna i böckerna och hade dem framför sig i knäet i koret. Där samsades helgonbilder och passionsmotiv med minivarianter av anspelningar på Kristi och Marias kärlek i form av hjärtformade marginalhängen och m-formade marginalrankor. När systrarna lyfte blicken mot altaret såg de mot Kristus, i monstransens hostia. Altarets framsida pryddes av altarbrunet (bild 34), med text ur *Cantus sororum* och den scen med det i Birgittas uppenbarelser skildrade mötet mellan den uppståndne Kristus och jungfru Maria. Bortom andaktsaltaret såg nunnorna vidare mot stenskulpturen av jungfru Maria på hennes altare i öster och möjligen även heliga Birgittas skrin. Nedanför, mellan nunneläktaren och Mariakoret, kunde de ana det specialkomponerade Birgittaaltarskåpet på klostergrunderskans eget altare. Utmed den västra sidan av nunneläktaren satt de femton passionstavlorna, likaså de med en birgittinsk prägel genom motivvalen. I en vidare krets runt omkring nunnorna fanns sedan bilder som hörde till den vanliga katolska bildvärlden – triumfkrucifixet, den hängande Mariabilden i taket, apostlarnas altaren, martyrer och helgon i mängd, i många fall placerade utom systrarnas synhåll, men tillgängliga för kyrkans besökare. På så vis bestod systrarnas sfär både av den allmänkyrkliga och en specifikt birgittinsk bildvärld.

Nunnornas bildvärld hade uppenbarligen flera funktioner. Det mest uppenbara är att de kunde vara meditationsbilder, som frontespiserna i bönböckerna, men de kunde även vara direkta illustrationer till de vidstående texterna, som exempelvis vid helgonböner. Betraktar man föremålen närmare, både böcker och textilier, så finns emellertid än fler betydelselager som ger ytterligare dimensioner till de rent figurativa eller emblematiske framställningarna. Referenserna till jungfru Maria, Kristus, heliga Birgitta genomsyrar ornamentiken ned på styggnivå och ut i marginalrankorna. Stjärnor, rosor, liljor, paradisträd, vinrankor, bokstäver och pärlor kan fungera både som påminnelse för den okoncentrerade och fördjupande för den bedjande nunnan. De skapar ett universum där bilderna är avsedda att hjälpa nunnorna att rikta sina tankar åt rätt håll för att be. På så vis är de i överensstämmelse med heliga Birgittas intentioner att bilderna inte skall distrahera klosterfolket från deras viktigaste uppgift, bön.

Många av de textila föremål som nunnorna tillverkat lämnade snart deras egen del av klostret för att istället användas av bröderna, dvs. de liturgiska textilierna, paramentan. De liturgiska textilierna var i hög grad bildbärande föremål. Det är nu

dags att följa med dessa textila föremål över till brödernas del av kyrkan. Därmed flyttas betraktarperspektivet över till brödernas kor i väster, och den bildvärld som de hanterade och omgavs av i klosterkyrkan.